

Ahrensi õlgadel. Ahrensi ortograafia ajalooliselt ja tänapäeval¹

MATI HINT

Tallinna Ülikool

Ülevaade. Kuusalu pastor Eduard Ahrens (1803–1863) esitas oma eesti keele grammatikates 1843 ja 1853 nn uue kirjaviisi, mille eeskujuks oli soome keele ortograafia. Ahrensi taotluseks oli silbipikkuste adekvaatne edasiandmine. Soome keele eeskuju oli põhjendatud, sest soome ja eesti keele hääliküsteemides, aga ka morfofonoloogias (astmevaheldus) on keeleajaloolistel põhjustel suur ühisosa. Kõige olulisem erinevus soome ja eesti keele hääliküsteemides seisneb eesti keeles pikkade rõhuliste silpide prosoodias – selliseid silpe saab hääldada kahe erineva silbikvantiteediga

¹ Kirjutis jätkab laiendatud kujul Eduard Ahrensi teemat, mida autor on korduvalt käsitlenud avalikes esinemistes:

1. “Ahrensi ortograafia ülistuseks.” Eduard Ahrensi juubelikoosolekul (Ahrens 200) Emakeele Seltsis 29. aprillil 2003 peetud ettekanne; Mari Tarandile antud intervjuu samal koosolekul oli Vikerraadios ja Klassikaraadios “Keelekõrva” saates 3. mail 2003.
2. “Ahrensi ortograafia on eesti identiteedi oluline koostisosa.” Ettekanne 30. märtsil 2015 Eduard Ahrensile pühendatud keelekonverentsil “Kummardus Ahrensile”. Konverents toimus Teaduste Akadeemia saalis Tallinnas Kohtu t 6 ning selle korraldasid Kuusalu Laurentsiuse Selts, Emakeele Selts, Tartu Ülikool ja Eesti Keele Instituut.
3. “Eesti keele ortograafia ei vaja oma kaht põhireeglit.” Ettekanne Kuusalus Eduard Ahrensi ausamba avamise konverentsil 10. augustil 2017. Konverentsi korraldasid Kuusalu Laurentsiuse Selts, Emakeele Selts, Õpetatud Eesti Selts ja Eesti Keele Instituut.

(nn II ja III välde), millega ei kaasne silpide segmentaalkoostise muutust. Ahrensi ortograafia seda eesti keele prosoodilist eriarendut (soome keelega võrreldes) ei kajasta. Väga väikeste muudatustega on Ahrensi ortograafia teeninud eesti rahvast ja kultuuri 1870-ndatest aastatest alates.

Ajavahemikus 1840–1875 pandi eesti keele uurimisele üldkeeleteaduslikult tugev alus (Fr. R. Faehlmann, Eduard Ahrens, Jakob Hurt, F. J. Wiedemann). Õnnetuseks sündis 1870–1880. aastatel eesti häälikusüsteemi teooria (Mihkel Veske 1879, seejärel K. A. Hermann 1884), mis tõlgendas silpide prosoodilist kvantiteeti segmentaalhäälikute kolme erineva kestusena (lühike, pikk, ülipikk) ning diftongide ja konsonantühendite kahe erineva kestusena (pikk ja ülipikk). Silbiprosoodiat tõlgendati segmentaalselt. Selline vaade jäi valitsema umbes sajaks aastaks. Ahrensi ortograafia tõlgendati ümber, määrates häälikud lühikeseks, pikaks või ülipikaks. Kogu eesti õigekirja õpetamine on tänapäevani allutatud kolme häälikuvälte valetooriale, kuigi teoreetilistes käsitlustes hakkas Jakob Hurdale ja F. J. Wiedemannile toetuv silbiprosoodiline käsitlus tagasi tulema 1960. aastatest alates. Tänapäeval valitseb eesti häälikusüsteemi käsitlustes skisofreeniline olukord: deklaratiivselt on akadeemilistel tasanditel kolme häälikuvälte teooriast lahti öeldud, aga praktikas (aabitsad, õigekirjaõpetuse meetodika, mõnedki fonoloogilised tõlgendused) elab kolme häälikuvälte teooria edasi.

Võtmesõnad: häälikusüsteem; kolme häälikuvälte teooria; prosoodiline silbikvantiteet; ortograafia; astmevaheldus; eesti keel; soome keel

1. Sissejuhatus: “Eesti keel on soome keele tütar”

Eduard Ahrensi eesti keele grammatika (“Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes”, 1843, 2. trükk 1853) esimene lause kõlab nii: “Eesti keel on soome keele tütar, sest viimane on esimese suhtes nagu algne keel tuletatud keele suhtes.” (Kristiina Rossi tõlge kogumikus Ahrens 2003 [1853]: 83). See ongi nii, sest soome keel on säilitanud

läänemereoome algkeelest päritud fonoloogilise ja morfofonoloogilise struktuuri palju algsemal ja järjekindlamal kujul kui eesti keel. Eesti keele foneetika ja morfofonoloogia (eriti astmevahelduse) uurimine oleks pääsenud paljudest vastuoludest ja ummikteedest, kui sellesse Ahrensi lausesse oleks tärkavas eesti rahvuslikus keeleteaduses suhtunud mõistmisega.

Ahrensi poeetilisse väitesse on hilisemate sugupõlvade keeleteadlased suhtunud erinevalt. Näiteks **Kalevi Wiik** on pooldanud seda vaadet, soovitades eesti keele õppimisel ja seletamisel toetuda soome keelele; Wiik lähtub soome keele pikematest morfoloogilistest vormidest, millest saab genereerida eesti keele lühemaid vorme (Wiik 1986; Wiik 1991: 33 jj, 99 jm). Eestis on **Toomas Help** pigem rõhutanud soome ja eesti keele erinevusi (Help 1988; Help 1989). Tuntud välismaistest soome ja eesti keele uurijatest on **Robert T. Harms** pidanud õigemaks käsitleda eesti keelt soome keelest sõltumatult (Velliste 1978). Siiski on paljud välismaised keeleteadlased ning eesti keele ja kultuuri huvilised eesti keele juurde jõudnud Soome ja soome keele kaudu; okupatsiooni poolsajandil oligi see peaaegu ainus võimalus. Eesti iseseisvuse oludes on situatsioon teine.

Paljudes häälikusüsteemi ja grammatika sõlmpunktides on eesti ja soome keele erinevusi lihtsam kirjeldada, transformeerides eesti vormid soome vormidest, mitte vastupidi (lõpukadu, sisekadu, prosodia erinevus). Selle põhjuseks on keeleteaduse teoorias üldtunnustatud tõsiasi, et tänapäeva grammatika reeglid (eeskätt morfofonoloogilised vaheldused, näiteks sõnatüve astmete vaheldumine või lõpukadu nominatiivis **laulu* > *laul*) kajastavad keeleajaloos toimunud häälikumuutusi. Kus soome keele vormid on pikemad (häälikuliselt täielikumad), seal on pikemast vormist lühema saamise seaduspärasusi võimalik reeglistada, vastupidine pole võimalik (*resp.* on võimalik sõnaloenditena, mitte reeglitena). Seetõttu võibki soome keele grammatika kirjeldus (kui ja kus see on adekvaatne) anda lähteraamistiku eesti keele häälikusüsteemi ja morfoloogia kirjeldamiseks, muidugi vajalike kohandamistega. Süntaks pole soome keele raamistik nii oluline, sest eesti (kirja)keele süntaks on tugevate alam- ja ülemsaksa keele mõjutustega. Soome ja eesti keele

häälikusüsteemi, morfofonoloogia ja morfoloogia võrdlustes saaksid ühtlasi soome ja eesti keele erinevused selge väljenduse (juba Kettunen 1916: 10–33).

Järgnevate tabelite mõte ei ole terviksisüsteemide võrdlemine, vaid põhimõtte illustreerimine. Tabelis 1 on esitatud soome keele häälikusüsteemi mitteammendav skeem.

TABEL 1. Soome keele häälikusüsteemi mitteammendav skeem

Silbituumadeks on lühikesed vokaalid – V: <i>a, o, u, e, i, ä ...</i> – või pikad vokaalid, diftongid ja vokaali- järjendid – VV: <i>aa, oo, ai, au, oi, ou, oe, ue ...</i>	kala, koti, susi, elo, isä, hätä, veri, Jumala, sydän, paksu, pelto, härkä ...; paasi, kuusi, kaivo, kaula, koira, laiva, koulu, koeta, luemme ...
Silbialgusteks on konsonandid – C: <i>k, p, t, s, l, m, r ...</i> ; esisilbi ja 2. silbi piiril esinevad kaksik- konsonandid ja konsonantühendid – CC(C): <i>kk, pp, tt, ss, ks, ps, ts, sk, st, mm, ll, lm, ls, nsk ...</i>	suku, koti, rapu, susi, kala, Jumala, veri ...; kukko, lippu, rotta, kissa, yksi, lapsi, vitsi, laiska, kosto, kumma, kylmä, tylsä, Ranska ...
Silbiehituselt on oluline eristada 1) lühikesi rõhulisi esisilpe – (C)V-CV...; 2) lahtisi ja kinniseid pikki rõhulisi esi- silpe – (C)VV-CV..., (C)VC(C)-CV...	kala, koti, susi, elo, isä, hätä, suku, koti, susi, kala, Jumala, veri ...; paasi, kuusi, kaivo, kaula, koira, laiva, koulu ...; lippu, rotta, kissa, yksi, lapsi, kylmä, Ranska ...
Astmevaheldus morfofonoloogia osana kuulub morfoloogia sissejuhatusse	
Mõlemad algupärase astmevahelduse liigid esinevad suhteliselt järjekindlalt: 1) klusiilide <i>p, t, k</i> ja <i>s-i</i> astmevaheldus; 2) geminaatklusiilide astmevaheldus nii lühikese kui ka pika silbituuma järel (<i>resp.</i> silbi sonoorse osa järel)	sika : sian, luku : luvun, siipi : siiven, pelto : pellon, kynsi : kynnen, vesi : veden ...; kukko : kukon, loppu : lopun; saattaa : saatan, paikka : paikan, aitta : aitan, palkka : palkan, kirppu : kirpun ...

Põhilises samasugusena on Ahrens esitanud eesti keele häälikusüsteemi (ja selle pinnalt ortograafia) ning morfoloogia; astmevahelduse (mutatsioonid) paigutab ta morfoloogia algusse.

Tänapäeval ütleme, et astmevaheldus on nii soome kui ka eesti keeles morfofonoloogia kõige ulatuslikum ja tähtsam osa, mis kindlasti ei kuulu foneetikasse. Seda mõistis juba Faehlmann, kes flektiivsete tüve muutuste liigitamisel selgelt eristas geminaatklusiilide vaheldumist (*saak* : *sagi*, *auk* : *augo*, *ränk* : *ränga*) ja laadivaheldust (*märg* : *märja*, *kuub* : *kue* jpt näited; süstemaatilised vead astmevahelduse käsitluses tulenevad Faehlmannil vanast kirjaviisist, mis näitasid tõeliste assimilatsioonijuhude (*wald* : *walla*, *kumb* : *kumma*, *kord* : *korra* jpt näited) kõrval assimilatsioonina ka ortograafilist assimilatsiooni (*lõhkuma* : *lõhhun*, *usk* : *usso*, *arg* : *arra* jpt näited; vt Faehlmann 2002 [1843]: 37–49, 50–60).

Märkimist väärrib, et Faehlmannil ja Ahrensil kuuluvad kõik geminaatklusiilide silbitüübid kokku: *saak*, *auk*, *ränk* järgivad ühtseid malle – arusaam, mille hilisem häälikuvälte teooria lammutas, sest selles teoorias tuli määrata häälikute ja häälikuühendite välteid (aga *-än-* ei ole häälikuühend). Ahrensil võisid suunanäitajateks olla soome keel ja Faehlmann, viimane pidi silbist lähtuva keeleloogika najal sellise tüübimõistmiseni jõudma iseseisvalt. Et kõige üldisemaks astmevahelduse terminiks on Faehlmannil *Abstufung* (degradeerimine), see ütleb, et Faehlmann pidas astmevahelduse kirjeldamisel õigeaks lähtumist tugevaastmelisest vormist, nagu ta enamasti ka ise toimis.

Tänapäevastele keeleteaduslikele teooriatele toetuvates soome keele grammatikates ei ole astmevaheldust foneetika osana käsitletud enam ammu. Väga põhjalik **Fred Karlssoni** “Suomen kielen äänne- ja muoto-rakenne” (1972) oleks oma struktuurilt sobinud vastava kirjelduse eeskujuks ka eesti keele häälikusüsteemi ja morfofonoloogia käsitlemisel. Aga ei, eesti keele kirjeldamisel tehti (ja tehakse suurel määral tänapäevani) otse vastupidi – keeleajalugu, tänapäevaseid üldkeeleteaduse teooriaid ja keele allsüsteemide loogikat ignoreeritakse ja leiutatakse oma teooriaid. Häälikuvälte sobitamine tänapäevaste foneemiteooriaga on andnud tulemuseks piinlikud vastuolud, olgu nende esitajateks ka

TABEL 2. Eesti keele häälikusüsteemi sarnasus soome keelega

Silbituumadeks on lühikesed vokaalid – V: a, o, u, e, i, ä ... – või pikad vokaalid ja diftongid – VV: aa, oo, uu ...; ai, au, oi, ei, öi, öu, üi ...	kala, kodu, susi, elu, isa, häda, veri, Jumal, paks, kops, härg ...; paas, kool, kuus, hais, laul, kaev, koer, sõir, õun, toit, eit, hüüe [üi]-diftongiga ...; saag : sae, nõgu : nõo, tegu : teo, käsi : käe ...
Laadivaheldusdiftongid esinevad III-vältelistes silpides:	
Silbialgusteks on konsonandid – C: b, d, g, s, m, l, r ...	sugu, kodu, tõbi, susi, kala, Jumal, veri ... (vrd sm suku, koti, susi ...), karbi, välgu, külma ...;
Esisilbi ja 2. silbi piiril esinevad kaksikkonsonandid ja konsonantühendid – CC(C): k(k), p(p), t(t), ss, ks, ps, ts, mm, ll, lm, nts, mps, rts ...	kukke : kuke, lippu : lipu, rotti : roti, kassi, üksi, lapse, külma, kintsu, kompsu, sortsu ...
Silbiehituselt on oluline eristada 1) lühikesi rõhulisi esisilpe – (C)V-CV ...; 2) lahtisi ja kinniseid pikki rõhulisi esisilpe – (C)VV-CV ..., (C)V(V)C(C)(C)-CV ...	kala, kodu, susi, elu, isa, häda, sugu, Jumal, veri ...; maa, paas, kuus, kaev(u), kael(a), koer(a), laev(a), kool(i) ...; lipp(u) : lipu, rotti(i) : roti, kassi(i), laps(e), üksi, külm(a), komps(u), vintske, piiska, kausta ...
Esinevad mõlemad algupärase astmevahelduse liigid:	Astmevaheldus eesti keele morfofonoloogias
1) klusiilide <i>b, d, g</i> ja <i>s</i> -i segmentaalne astmevaheldus ei esine järjekindlalt; 2) geminaatklusiilide segmentaalne astmevaheldus nii lühikese kui ka pika silbituumaga järel (<i>resp.</i> silbi sonoorse osa järel) on suhteliselt järjekindel	tegu : teo, siga : sea, lugu : loo, tiib : tiiva, põld : põllu, kumb : kumma, küüs : küüne, vesi : vee ...; aga naba : naba, kodu : kodu, vaga : vaga, mäda : mäda (vrd määndama) ...; kukk(e) : kuke, lõpp(u) : lõpu, saata : saadan, paik(a) : paiga, ait(a) : aida, palk(a) : palga, kirp(u) : kirbu ...
Eesti keele hiline prosoodiline vältevaheldus	Seda Ahrens ei käsitle (küll aga Wiedemann 1875)
Pika rõhulise esisilbi hääldus kahes erinevas vältes, silbi segmentaalkoostist muutmata, on eesti keeles uuenud, mis soome keeles puudub	kooli : `kooli, kolli : `kolli, laulu : `laulu, metsa : `metsa, kompsu : `kompsu, laastu : `laastu, mõiste : `mõiste ...

kuitahes tunnustatud nimed. Ainsad eesti keele grammatikad, mis pidasid sammu ajavaimuga ja keeleteaduse teooriaga (eeskätt foneemiteooriaga), ilmusid välismaal (Harms 1962; Tauli 1972). Nendes eesti keele grammatikates ei ole häälikutel kolme völdet ega liithäälikute (diftongide ja konsonantühendite) välteid ning astmevaheldus ei ole foneetika nähtus, vaid kuulub morfofonoloogiasse (Harms) või morfoloogiasse (Tauli).

Eesti keele häälikusüsteemi sarnasus soome keelega selgub tabelist 2.

Selline on eesti keele häälikusüsteemi üks tänapäevane tõlgendus, mis läheb hästi kokku Eduard Ahrensi arusaamadega, nii nagu need väljenduvad tema ortograafias ja grammatikas.

Pikki vokaale ja kaksikkonsonante käsitatakse sellises vaates häälikuühendite (diftongide ja konsonantühendite) erijuhuna, kahe ühesuguse foneemi järjendina, mis ei anna pikki lisafoneeme, nii nagu ka diftonge ja konsonantühendeid ei ole võimalik käsitada üksikfoneemidena. Sellise üldpildi kõrval postuleeritakse ka tänapäeval fonoloogilisi kontseptsioone, mille foneemide nomenklatuuris on nii lühikesed kui ka pikad vokaalid, nii lühikeed kui ka pikad konsonandid.

Ahrensi ortograafia (2003 [1853]: §§ 13–25, 31–46) kajastab eesti-soome sarnasust väga hästi (tabel 3).

Tegelikult käsitleb Ahrens vokaalide all ka õ-d, aga ei anna talle oma kirjatähte (2003 [1853]: § 18, lk 94). Kui pikad vokaalid on tekkinud mutatsiooni tagajärjel, siis peab Ahrens neid mõnes kontekstis kahte silpi kuuluvaks: *tegema ... te-e, vesi ... ve-e* (vt § 17, lk 93–94). Tänapäeval ei erine algupärased ja laadivaheldusest tekkinud pikad vokaalid enam karvavõrdki: vrd (*maan*)*tee* ja *sina tee!*

Ahrensil on *i-lõpulised* diftongid alati ühes silbis, ka siis, kui nad on tekkinud kontraktsiooni tagajärjel: *tui, aita!*, vrd *tuvi* ja *avita* (§ 19, lk 94–95), aga Ahrens toob näited ka kahte silpi kuuluvate diftongide kohta, mis niisiis polnud tema jaoks (*resp.* tollal) ehtsad diftongid: *ea* (*rida : rea*), *oe* (*loetama*, vrd *lugema*), *öu* (*mööduma* nõrk aste *möub*), *iu* (*rius*, vrd *riid*; see on üks väheseid Ahrensi ortograafiasüsteemi probleeme). Laadivaheldusdiftongidest peaks Ahrensi süsteemis

TABEL 3. Eesti-soome sarnasuse kajastumine Ahrensi ortograafias

Lühikesed vokaalid – <i>a, e, i, o, u, ä, ö, ü</i> (8); vokaalide topeldamine annab pikad vokaalid, mida kirjutatakse kahe tähega; diftongid on alati pikad (neid on Ahrensil 12)	kala, lina, mure, kodu, tühi, täna, sõnum ...; maa, keel, kiidab, kool, kuulutaja, kuusk, pääv, sääsk, pöörama, süü ...; leib, laud, aeg, käe, koer, suits, köeb, rea, öun ...
Lühikesed üksikkonsonandid – <i>b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v</i> (14; sõna alguses <i>p, t, k</i>); pikad ja kaksikkonsonandid lühikese vokaali järel; klusiilid lühikese vokaali järel – <i>k(k), p(p), t(t)</i> ; klusiilid pika sonoorse silbiosi järel; konsonantühendid – CC(C): <i>ht, hk, sk, st, ks, ps, ts, lm ...; mps, rts ...</i>	agan, kosima, väli, maja ...; tal (st <i>tald</i>) : talla, nõm : nõmme ² , varras, sülle ...; vak : vaka : vakka, käte : kätte, kot : koti : kotti ...; pulka : pulga, kõiki : kõige, vaipa : vaiba ...; jaht, välja, kaks, lahti, lõhki, kustuma, kapsad, mets, härg, külm; komps, narts, kõrts ...
Astmevaheldus tänapäevases eesti keeles	Ahrensil mutatsioonid vormiõpetuse alguses
Esinevad mõlemad algupärase astmevahelduse liigid:	
1) sulghäälikute <i>b, d, g</i> ja <i>s</i> -i segmentaalne astmevaheldus (laadivaheldus) ei ole järjekindel;	tegu : teu, tiib : tiiva, põld : põllu, kumb : kumma, roog : roa, süsi : söe ...; aga naba : naba, kodu : kodu, vaga : vaga, mäda : mäda (vrd määndama) ...;
2) geminaatklusiilide segmentaalne astmevaheldus nii lühikese kui ka pika silbituuma järel (<i>resp.</i> silbi sonoorse osa järel) on suhteliselt järjekindel	kukke : kuke, lõppu : lõpu; saata : saadan, paik(a) : paiga, ait(a) : aida, palk(a) : palga, kirp(u) : kirbu ...
Eesti keele hiline prosoodiline vältevaheldus	Seda Ahrens ei käsitle (küll aga Wiedemann 1875)
Pika rõhulise esisilbi hääldus kahes erinevas vältes, silbi segmentaalkoostist muutmata, on eesti keeles uuendus, mis soome keeles puudub	kooli : `kooli, kolli : `kolli, laulu : `laulu, metsa : `metsa, kompsu : `kompsu, laastu : `laastu, paiste : `paiste ...

² Selle ortograafiatüübi kommentaar on konsonantismi käsitluses (ptk 3.2).

kaheksilbiliseks klassifitseeruma ka *ae* (nt *lagi* : *lae*, *saag* : *sae*), kuid see diftong esines ka ühesilbilisena (*aed*, *aeg*).

Soome keele ortograafiast põhimõtteliselt erinev on Ahrensil ainult klusiilide käsitus. Selle põhjuseks on nähtavasti tema soov säilitada (soome tähestikust erinevalt) eesti tähestikus ladina tähestiku leenisklusiilid *b*, *d*, *g*, mis tekitab ebasümmeetria lühikeste (*naba*, *koda*, *tigu*) ja pikkade silpide ortograafilisel defineerimisel, aga samas võimaldab pikkade silpide välteerinevust kirjas väljendada: *vaka* : *vakka* jne. Ka Ahrens ise mõistis, et klusiilid ei järgi tema ortograafias teiste pikkade kaksikonsonantide ortograafia malli: *nöm* : *nömme*, aga *vak* : *vaka* (*vakka* asemel; § 31, lk 102). Pika ja ülipika silbi (*käte* : *kätte*, *koti* : *kotti*) erinevust ning vajadust seda erinevust ortograafias väljendada mainib Ahrens soomepärase kirjaviisi ühe põhjendusena ainult klusiilide puhul (§ 32, lk 103). Hilist vältevaheldust Ahrens ei käsitle ja tema ortograafia seda ei kajasta. Seda on kolme häälikuvälte teooria ajastul peetud Ahrensi ortograafia puuduseks, kuid on palju põhjusi pidada seda tema ortograafia vooruseks, sest hiline vältevaheldus on prosoodianähtus, mitte segmentaalfoneemide väldetega seotud nähtus, nagu seda tõlgendati häälikuvälte teoorias.

Erinevalt kolme häälikuvälte valetooriast oli Ahrensile selge, et pika vokaali, diftongi ning lühikese vokaali + sonorandi järel käituvad klusiilid ühtmoodi (§ 66, lk 128–129); *toop*, *ait*, *pulk* on juba klusiilide astmevahelduse tekkest alates kuulunud kokku nii foneetikas, astmevahelduses kui ka morfoloogias, ainult kolme häälikuvälte teooria on suutnud selle arusaamise asendada segadusega, liites selle varaseima astmevaheldusliigi hilise vältevaheldusega ning nõudes nendes silbitüüpides vokaalide ja konsonantide välte eraldi määramist. Isegi kui mõnes õpikus võeti ühte astmevaheldustüüpi kokku näiteks verbid *taipama* : *taibata*, *vaatama* : *vaadata*, *märkama* : *märgata*, on lähtekohaks ikkagi kolm häälikuvälde ning mainitud verbide astmevaheldust käsitati häälikute pikkuse vaheldusena (*b* : *p*, *d* : *t*, *g* : *k*), mitte silbipikkuste vaheldusena. Sellise õpiku näiteks on Tartu ülikooli õppejõudude (Aino Valmet, Ellen Uuspõld, Ellen Turu) venekeelne “Учебник эстонского

языка” – “Eesti keele õpik” (Valmet jt 1981: 103). Niisugused väikesed sammud silbipikkuste mõistmiseks ei muutnud üldist kaanonit.

Ometi oli õigem käsitus juba rohkem kui sada aastat olemas. “On võimatu mitte märgata Ahrensi kirjaviisi paralleelsust soome keele ortograafiaga: soome *kaappi* – *kauppi(as)* – *karppi* ja eesti *luupi* – *laupa* – *lampi* jne on sama põhimõtte avaldused ja teisiti see ei saagi olla, seletas ju E. Ahrens eesti keele ortograafiat soome keele põhjal.” (Hint 2002: 24; vrd Ahrens 2003 [1853]: 102–103; vrd ka juba Faehlmann 2002 [1843]: 41, 53–54; mis Faehlmannile ja Ahrensile oli arusaadav, see tõlgendati nn “rahvuslikus keeleteaduses” ümber eriliseks eesti keeleõpetuseks.)

Oma grammatika hääldejuhistes (ortoeepia osas, mis on ka ortograafia seletus), räägib Ahrens küll lühikestest ja pikkadest vokaalidest, kuid viimaseid kirjutab ta soome keele ortograafia eeskujul kahe tähega. Ortoeepiat-ortograafiat kirjeldades on Ahrensi põhiterminiks **silp**, kusjuures kinniste silpide näideteks on *halba*, *enne*, *mind*, *tolmu*; kahekordse konsonandiga *enne* on ühes näidete reas konsonantühenditega – tähtis oli, et silp oli kinnine, mitte et ühel juhul oli tegemist geminaatkonsonandiga ja teistel juhtudel konsonantühenditega (Ahrens 2003 [1853]: §§ 13–19, lk 92–95).

“See tähendab: **Ahrensi ortograafia kujundati silpide ehitusele mõeldes, mitte “lihthäälikuid” kolmeks pikkusastmeks ja “liithäälikuid” kaheks pikkusastmeks analüüsides.** Viimatine mõistestik on kõik mitukümmend aastat hilisem ning Ahrensi ortograafia omandamisel nähtavasti tarbetu või koguni eksitav ballast.” (Hint 2002: 24)

2. Ahrensi ortograafia raam

2.1. Eelkäijatest tuli ennast lahti mõtelda

Oma grammatika sissejuhatuses käsitleb Ahrens eesti kirjakeele perioode. Ahrens liigitab eesti kirjakeele arengu 1) Stahlit Hornungini, 2) Hornungist Masinguni, ja 3) Masingust alates. Esimest iseloomustab Ahrens kui teadlikult rahvakeelekauge kirikukeele perioodi, kusjuures selle pioneerile Heinrich Stahlile (u 1600–1657) ei leia Ahrens ühtki

vabandust: Ahrens on veendunud, et Stahl tundis eesti keelt hästi, aga pidas vajalikuks see tõmmata saksa liistule, et luua niimoodi kunstlik raamatukeel (Ahrens 2003 [1853]: § 3, lk 84). Heinrich Gösekeni (1612–1681) grammatika (1660) saab sama karmi hinnangu ja ainult Johann Gutslaffi (surn 1657) lõunaeesti keele grammatika (1648) leiab Ahrensi silmis armu. (See oleks intrigeeriv teema: kuivõrd huvitas Ahrensit lõunaeesti, st tartu keel.)

Johann Hornungit (1660–1715) hindab Ahrens kõrgelt, kuid ei pühenda kiidusõnu tema ortograafiareformile, vaid pigem Hornungi eesti keele oskusele, Uue Testamendi tõlkele ja mõningatele grammatika põhimõtetele. Ahrens hindab Hornungi käänamistüüpide eristamise põhimõtet: käänamistüübi määrab nominatiivi ja genitiivi (definitiivi ja relatiivi) suhe, mitte üksnes nominatiivi lõpptäht. See põhimõte on õige ka meie tänapäevaste teooriate ja teadmiste seisukohalt. Oma vormiõpetuses võtab Ahrens alusvormiks siiski nominatiivi, millele genitiivis (relatiivis) mehaaniliselt lisatakse tüvevokaal; see eeldab grammatika esitamist sõnaloendite abil ja teist teed sellise meetodi puhul üle ei jäägi. Sama meetodit kasutab poolteist sajandit hiljem ka Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituudi akadeemiline grammatika (EKG I 1995: 182–184 jm; Ahrensit selles suures grammatikaköites kahjuks ei mainita).

Piiblitõlge 1739 (eriti selle varasema kirikukeele traditsioone järgiv Vana Testamendi osa) kanoniseeris eesti kirikukeele, mis oligi ainus raamatukeel kuni Otto Wilhelm Masinguni (1763–1832). Keeleoskaja Masing kõigutas küll usku seniste grammatikareeglite paikapidavusse, aga uut süsteemi ei suutnud ta luua. See uus süsteem hakkas tekkima tõeliselt eesti keelt oskavate ja kirikukeele kaanoneid hüljata julgevate kirjameeste ja grammatikute töö tulemusena. Kõige positiivsemalt märgib Ahrens vara surnud dr Friedrich Robert Faehlmanni (1798–1850) ja Rápina pastorit Johann Friedrich Hellerit (1786–1849).

Niisugune on raamistik, kuhu paigutub Ahrensi enda grammatika. Selle ajaloolise raami joonistamisel ei heida Ahrens naljalt armu kellelegi, karmis sõnastuses deglorifitseerib ta kirikukeele ja -kirjanduse tunnustatud autoriteete. Pole ime, et Ahrensit eriti ei armastatud,

sest tõde on valus kuulata, eriti kui see puudutab justkui revideerimisele mittekuuluvaid seisukohti ja aujärgi. Ahrensil tuli oma uus grammatika ja ortograafia süsteem luua oludes, kus eelkäijatele sai toetuda väga vähe.

2.2. Misjon eesti keele heaks

Eestikeelse kirikukirjanduse algetappide kohta on kasutatud misjonigrammatika mõistet. Misjonigrammatika mõistesse kuulub keele uurimine ja kirjakeele loomine kiriku misjonitegevuse tarbeks. Ka Ahrensi poolt Stahlile ja kirikukirjanduse esimesele või esimesele ja teisele ajajärgule antud iseloomustus sobib kokku misjonigrammatika mõistega – eesmärgiks polnud eesti rahvakeelele võimalikult lähedase kirjutatud grammatika ja kirjakeelekasutuse loomine, vaid misjonis kasutatavate ja kirikukirjanduse keeltena tuntud keelte hulgast valitud eeskujudele – ladina ja saksa – võimalikult sarnase grammatika ja keelekasutuse loomine.

Kas Ahrens ka ise mahub misjonigrammatika mõiste alla? Jah ja ei, kuigi rohkem jah. Ahrens oli põhimõttekindel misjonär, aga misjonitöö vahendite suhtes oli ta teistsugusel seisukohal kui eesti kirikukeele (misjonikeele) varasemad autoriteedid. Ahrens ei pidanud õigeks kirikukeele saksapäramist ja võõrastele eeskujudele toetumist. Kirikukeelt pidas Ahrens eesti keelele ülimalt tähtsaks. Oma grammatika sissejuhatuse lõpetab ta veendumusega: puhas rahvakeel tõuseb eestlase silmis ausse alles siis, kui kirikuraamatud pöörduvad eestlase poole õiges eesti keeles. Kuni seda reformi ei sünni, on kõik eesti keele heaks tegutsemine viljatu.

Niisiis oli Ahrens ideoloogiliselt ikkagi misjonilingvistika esindaja, keeleteaduslikust vaatepunktist aga uue kvaliteediga grammatik, kes otsustavalt ütles lahti saksa ja ladina keele eeskujudest nii ortograafias kui ka grammatika kirjeldamisel. Ahrensit võib pidada misjonigrammatika ideoloogia lõpetajaks eesti grammatikakirjanduses, sest Wiedemanni grammatika (1875) ei olnud enam orienteeritud kirikukirjandusele,

Karl August Hermann aga pühendas oma eestikeelse grammatika (1884) otsesõnu kallile armastatud Eesti rahvale. Kristiina Ross on Ahrensit nimetanud uue ajastu misjonilingvistiks: Ahrens oli nii keeletundja kui ka andekas grammatik, tema loobumine varasema ajajärgu võõrapärasest kirikukeelest oli põhimõtteline (Ross 2003).

2.3. Ahrensi ortograafia alused

Ahrensi grammatika järgib soome keele grammatika esitamise loogikat. Ahrens ise rõhutab nii põhimõttena kui ka näidetes ja loendites oma ortograafia soome eeskuju ning eesti sõnakujude tuletamise võimalikust soome sõnadest (Ahrens 2003 [1853]: § 57, lk 120).

Ahrensi ortograafia kohta üteldakse tavaliselt, et see on häälduspärane, kuid selline iseloomustus on liiga ähmane ja üldine. Ka vana kirjaviis oli häälduspärane, tuli ainult rakendada kindlaid silbi ehitust arvesse võtvaid reegleid, et selles kirjaviisis reeglikohaselt kirjutada või lugeda (viimane oli kahemõttelisem).

Ka Ahrensi kui ortograafi ja grammatiku mõtteviis toetub silbile. See vajab rõhutamist, sest häälduspärasuse all on nn rahvuslikus eesti keeleteaduses enamasti mõistetud häälikupikkuste edasiandmist häälikuväldete (vale)teooria tähenduses.

1. Ahrensi ortograafia ei püüa edasi anda häälikupikkusi, vaid tema taotluseks on silbipikkuste õigem märkimine; Ahrensi kirjaviis toetub silbi ehitusele palju rohkem, kui mitmed Ahrensi tõlgendajad on tahtnud näha. Ahrensil on vokaalid lühikesed või pikad, aga konsonandid ühekordsed (*einfach*) või kahekordsed (*doppelt*). Ahrens ei taotlenud vokaalide ja konsonantide sümmeetriat – see on õige seisukoht, milleni nn rahvuslik eesti keeleteadus pole jõudnud tänasekski.

2. Ahrensi ortograafias kirjutatakse segmentaalhäälikuid silbi konteksti arvestades; Ahrensi ortograafias polegi eesmärgiks ortograafias edasi anda ka prosoodilisi tunnuseid, nagu rõhk ja silbikvantiteet (nõrk või tugev aktsent ehk kerge või raske rõhk; viimast ta süstemaatiliselt võibolla ei tundnudki).

Nendel taotlustel põhinebki Eduard Ahrensi loodud suurepärase ortograafia. Tavaarusaamades püsib äärmiselt visalt kolme häälikuvälte teooria valitsemisperioodil juurdunud väärettekujutus, et Ahrens mõistis eesti keele kordumatut ja ainuomast häälikulist ehitust ja andis eesti keele kolmele häälikuvältele ortograafilise väljenduse, aga tegi seda puudulikult. Selline ettekujutus on üdini vale. Sellest valearusaamast lähtub tänapäevani eesti ortograafia õpetamine ja reeglistamine. Kolme häälikuvälte teooria kerkis esile kirjaviisiväitluste ajal pärast Ahrensi surma ning selle eksliku teooria vormistas süstemaatiliselt alles Mihkel Veske “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (1879). Ahrens oli tolleks ajaks juba 16 aastat surnud.

Ahrensi loodud ortograafia on aja proovile vastu pidanud ja osutunud eesti keelele väga sobivaks. Ta ei ole nii pedantselt foneetiline, et nõuaks murdeti varieeruvate foneetiliste pisiseikade üleskirjutamist ja väljendamist ortograafilistes kaanonites. Kui Ahrens kirjeldab pikkade vokaalide diftongeeritud hääldust, siis viib see mõttele: kes tahab, võib ka tänapäeval kirjakeelt kõneldes madalaid ja keskkõrgeid pikki vokaale (*aa, ää, oo, ee, öö*) kergelt diftongeerida, mis siis sellest katki oleks. Enamus Ahrensi ortograafia parandamise ettepanekuid on lähtunud valeeeldustest: häälikuvältest ning taotlusest kajastada häälduse prosoodilisi erinevusi segmentaalsete tähtedena või tähejärjenditena. Ent Ahrensi ortograafia on põhimõtteliselt silbiline – prosoodilisi tunnuseid ei ortografeerita, ortografeeritakse silbi segmentaalne ehitus. Seetõttu lõhuksid taotlused ortograafias eristada hilistekkelist II ja III välte vastandumist läbiva süsteemina ja segmentaalsete vahenditega (tähtedena) selle ortograafia alused.

Ahrensist on järelopõlvedele jäetud mulje kui kiuslikust mehest, kellega oli raske asju ajada. Aga võib-olla ta polnudki nii halb mees, sest hoolimata oma riiust Õpetatud Eesti Seltsi ja Faehlmanniga, ei keela ta vähemalt pärast viimase surma lahkunule oma täit tunnustust (Ahrens 2003 [1853]: §§ 8, 10–11, lk 87–90). Ehk on meie Ahrensi-pilti mõjutanud ka Arnold Kase üksikasjalik ja allikaterohke teos “Võitlus vana ja uue kirjaviis vahel...” (1958), milles on ajavaimule mõningast tollal

kohustuslikku lõivu makstud ja pastor Ahrensi teeneid esitatud pigem tagasihoidlikus toonis kui ülistavalt. Faehlmann polnud Ahrensiga vaieldes ka sugugi süütu osapool: geniaalne eestlane Faehlmann agiteeris Ahrensi uue kirjaviisi vastu (Kask 1958: 48–51; Wiedemann 2011 [1875]: 54–57). Faehlmann oli küll käsitletud tüvefleksiooni (astmevaheldust) morfoloogiliste vormide moodustamise vahendina (Faehlmann 2002 [1843]: 27–39, 50–60) ja toonud esile mitte-eestlastele tollal tihti käsitatamatu II ja III välte erinevuse (Wiedemanni arvates esimeste hulgas või esimesena; vt Wiedemann, samas lk 42; vrd Faehlmann 2002 [1852]: 235, 257–258), aga Ahrens ei püüdnudki neid võib-olla tallegi süsteemina mitte päris arusaadavaid vaheldusi ortograafiasse valada. Seda meie kõigi suureks õnneks, sest nii sündis mõistlik ortograafia, mis ei püüa kirjas kajastada silbi prosoodilisi tunnuseid. Ahrensi ja Faehlmanni tüli aga kuulub eesti kultuuriajaloo kurbseikade hulka.

3. Ahrensi ortograafia alused tänapäevases vaates

3.1. Vokalism

Ahrens ei kasuta silbituuma terminit, ta saab läbi vokaalide ja diftongide mõistetega. Kuid kuna ta toetub järjekindlalt silbile, silpide ehitusele ja silpide arvule sõnavormis ning märgib tihti ka silbipiiri, siis võib olla kindel, et tema käsitus silpide arvu ning silbituumade arvu vastavusest oli lähedal tänapäevasele.

Ahrensi silbituumade loendis on 8 vokaali, mis esinevad lühikestena ja pikkadena (pikkadena ainult esisilbis): *a, e, i, o, u, ä, ö, ü*; diftonge on 12: *ae, ai, au; ea, ei, iu; oe, oi, ui; äi, öi, öu*; neist kuus (*ae, ea, oe, öu, au, iu*) esinevad ka kahesilbilistena – laadivahelduslike sõnade nõrga astme vormides (Ahrens 2003 [1853]: §§ 13–19, lk 92–95). Ahrens toob näited selliste kahte silpi kuuluvate diftongide kohta, mis niisiis pole ehtsad diftongid: *lae (lagi), kautama (kaduma), rea (rida), rius (riid), loetama (lugema), möub (mööduma-verbi murdevariant); i-lõpulised diftongid on alati ühesilbilised, ka siis, kui nad on tekkinud kontraktsiooni tagajärjel – tui (tuvi), aita (avita)*. Ahrensil kahte silbi kuuluv *au* on tänapäeval

ao (*kaduma* : *kaotama*) ning *riid* : *rius* = *rii(j)us* ei ole õige diftonginäide. Tänapäeval käsitatakse neid diftonge ühte silpi kuuluvatena (v.a *rii-us*), kuid *licentia poetica* nähtusena võivad nn hilisdiftongid värsis käibida ka kahe silbi eest:

so kä-e oma ohtjit kaknu,
so kässi lehmä, pini laknu... (Gustav Suits)

Kahvatades kustub eha –
ka-ob kaugustesse koit!
Närtsib suvi – langeb lumi –
langend surma õnnis loit? (Anna Haava; vt Hint 1971: 1577–1578)

Ahrens ei esita oma diftongide loendit diftongi järelkomponendi järgi liigitatult, nagu tänapäeval tavaks, vaid alfabeetilises järjestuses. Seda kindlamini võib väita, et Ahrensi käsituses olid pärisdiftongideks tänapäevases terminoloogias algupärased *i*- ja *u*-lõpulised diftongid (ning algupärase pika *ää* diftongeerumisel tekkinud *ea* – *pea*, *seadus*; vt Ahrens 2003 [1853]: § 33–34, lk 104); *e*-lõpulistest diftongidest toob ta näiteid, milles *e* on algupärasest *i*-st alanenud: *koer*, *laenama*, *laev*, *aeg*, *poeg* jt (samas). Ta pühendab palju tähelepanu pikkade vokaalide ja diftongide häälalusnäänsidele, kirjeldades nii silbipiire vokaalijärjendites kui ka pikkade vokaalide põhjääestilist diftongeerunud häälust (Ahrens 2003 [1853]: § 17–18, lk 93–94). Pika vokaali käsitlemine kahe identse vokaali järjendina saaks teoreetilist tuge juba Ahrensilt: kui *päiw* > *pääw* (§ 17, lk 93), siis on seda muutust kerge mõista, kui mõlemas variandis on silbituumas fonoloogiliselt kaks vokaali; sama saab ütelda vastupidise varieerumise kohta – kui pikk vokaal diftongeerub (*pää* > *pea*).

Ahrensi vokaaliortograafia mõne olulise nüansi paremaks mõistmiseks tuleb teha väike ajalooline ekskursus eesti keele silbituumade kujunemisse ja liigitusse. Tänapäeval jagatakse eesti keele esisilbi silbituumad sagedamini nii:

lühikesed vokaalid (9) – pikad vokaalid (9) – diftongid (27+)

Fonoloogilistel, morfofonoloogilistel ja keeleajaloolistel kaalutlustel tuleks eelistada teistsugust liigitust:

lühikesed vokaalid (9)	algupäraselt pikad silbituumad: pikad vokaalid ning algupärased <i>i-</i> ja <i>u-lõpulised</i> diftongid ja osa <i>e-lõpulis</i> i diftonge	laadivahelduse tagajärjel tekkinud hilisdiftongid, mis algselt kuulusid kahte silpi; Ahrensi ja Wiedemanni järgi võisid algselt kahte silpi kuuluda ka hilistekkelised pikad vokaalid (<i>vesi</i> : <i>ve-e</i>)
------------------------	--	---

Wiedemanni sõnaraamatu (1879 ja hilisemad trükid) puhul tuleb tähele panna, et kirjaviis *wezi* : *wee* ei pea tähendama ühte silpi kuuluvat pikka vokaali – ühte silpi kuuluva pika vokaali kirjutab ta ühe tähega: *wēl* ‘noch’, mitte nagu *wezi* : *wee*; sama moodi ei pea kirjaviis *käzi* : *käe* tähendama ühte silpi kuuluvat diftongi, ühte silpi kuuluva diftongi komponentvokaalid on tal ühendatud allkaarega (nt *käima*).

Diftongide arv on tänapäevases eesti keeles paari üksuse ulatuses vaieldav: näiteks *euroga* koos tuli võõras *eu*-diftong häälikusüsteemi keskmele lähemale; diskuteerida võib pikkadest vokaalidest saadud diftongide algupärasteks või mittealgupärasteks liigitamise üle (*hää pää* > *hea pea*; *maa* > *moa*; *e-lõpuliste* diftongide liigitamine algupärasteks ja hilisdiftongideks võib mõnel üksikjuhul vajada seletamist jms). Põhilises on need liigitusklassid selgepiirilised, ka murretes, kus pikkade vokaalide diftongeerumine ning ka diftongide assimileerumine pikkadeks vokaalideks on ulatuslik.

Ajalooliselt, ka Ahrensil ja osalt veel Wiedemanni järgi, on asjad teisiti: neil jagunevad ka pikad vokaalid algupärasteks ja hilisteks (tänapäevases terminoloogias); viimased, st laadivahelduse (mutatsiooni) tagajärjel tekkivad pikad vokaalid ja hilisdiftongid võisid jaguneda kahte silpi. Vokaalsete silbituumade liigitus on Ahrensi järgi selline (tabel 4):

TABEL 4. Vokaalsete silbituumade liigitus Ahrensi järgi

Lühikesed vokaalid	Algu-pärased pikad vokaalid	Algu-pärased diftongid	Pikad hilisvokaalid (Ahrens 2003 [1853]: § 17–19, lk 93–95)	Hilisdiftongid (Ahrens, samas)
<i>a, e, u ...</i>	<i>aa, ee, uu ...</i>	<i>ai, ei, au ...</i>	<i>tegea : te-e, wesi : we-e</i>	<i>laga : la-e, rida : re-a</i>

Kahte silpi jagunevate hilistekkeliste pikkade vokaalide ja diftongide esimese silbi vokaal on Ahrensil pikk. Seetõttu on tal klusiili kadu sõnades nagu 1) *roog(a)*, *roog(u)*, *saag(i)*, *laug(u)*, *praad(i)*, *lood(i)* ühes tüübis klusiili kaoga sõnades nagu 2) *lõug(a)*, *põud(a)*, *nõid(a)*, *raud(a)*, *riid(u)* jpts (Ahrens 2003 [1853]: § 63, lk 127), sest tema jaoks olid mõlema sõnagrupi nõrga astme tüved kahesilbilised: *ro-a*, *ro-o*, *sa-e ...*; *lõu-a*, *nõi-a*, *ri-u ...* Kuigi Ahrensi käsituses oli hilistekkelise (mutatsioonilise) vokaalijärjendi esimene vokaal pikk, kirjutas ta seda ühe tähega, andes reegli: teise vokaali ees kirjutatakse lahtise silbi pikk vokaal ühe tähega; niisiis *toed* ‘Stützen’, *käed* ‘Hände’, *read* ‘Reihen’, aga ka hoopis teise tüüpi kuuluvad *rie* ‘Kleid’, *müa* ‘verkaufen’ (Ahrens 2003 [1853]: § 14, lk 92).

Tänapäevaks on hilispikad vokaalid eristamatult liitunud algupärase pikkade vokaalidega. Ahrensi ortograafia sobis niisuguse kontraktiooni edasiandmiseks suurepäraselt. Hilisdiftongid jätkavad tänapäeva keeles omaette rühmana (esinevad peaaegu üksnes III-värtelistes silpides ja üldjuhul ei võta osa hilisest vältevaheldusest). Konservatiivsetes eesti murretes (nt kirderannikumurre) on vanemate inimeste kõnest registreeritud kahesilbilisi hilisdiftonge Ahrensis palju hilisemal ajal: *tugi* : *tu-ed*, *nä-ost* (Must 1987: 52, 134–135). Kuid kirjakeeles ja enamikus eesti murretest on ka hilisdiftongid põhiliselt tõmbunud ühte silpi kuuluvateks silbituumadeks ning foneetiliselt pole III-värtelises silbis vististi enam vahet algupärase ja hilise *e*-lõpulise diftongi vahel (nt *laen* : *laenu* : *laenu* ja *laadima* : *laen* või *koer* ja *tugi* : *toel*). Morfofonoloogia tänapäevasel reeglistamisel tuleb vältida lihtsustamist, mis näiteks *roog* : *roo* puhul võib nõrga astme vormi tuletada klusiili amputeerimise teel; keeleajaloos on laadivahelduse mehhanism *roogu* : *roo* ning *rooga* :

roa puhul ühesugune 1) klusiili kadu, 2) esisilbi vokaali lühenemine ja 3) 2. silbi vokaali liitumine esisilbi vokaaliga pikaks silbituumaks, kusjuures kõrge tüvevokaal alaneb keskkõrgeks (*saagi* : *sae*, *praadi* : *prae*, *poodi* : *poe*, *loogu* : *loo*); tänapäevase keele morfofonoloogia kirjeldus võiks sellist teadmist respektierida.

Nii Ahrens kui ka Wiedemann (1875) teevad vokalismi selle problemaatilise osa käsitlemisel märkusi, mille sisuks on mutatsiooniliste (astmevahelduslike) või kontraktsiooniliste pikkade vokaalide ja *i*-lõpulist diftongide (viimaseid tekib teistegi morfofonoloogiliste protsesside järel – *jää/ma* : *jä/i*, *maa* : *ma/i/d* jt) kokkutõmbumine üheks silbituumaks: “Häälduses esinevad kaks ühesugust, elis[i]ooni tagajärjel kokku saanud vokaali peaaegu nagu üks pikk vokaal: nt *paa* (sõnast *pada*), *ree* (sõnast *regi*), *lood* ehk *luud* (sõnast *lugu*).” (Ahrens 2003 [1853] § 50–51, lk 117). Wiedemanni järgi juhtub see eeskätt sagadasesmates sõnades ja juhtudel, mida me tänapäeval nimetame grammatiliste vormide leksikaliseerumiseks (*ēs*, *ēl*, *sēs*, *sēst*, *kōs* jne; Wiedemann 2001 [1875]: § 19, lk 109–110). Algupärased pikad vokaalid on avaldanud tugevat survet hilistekkeliste vokaalijärgendite kontraktsiooniks: raske oli juba Wiedemanni ajal eristada algupäraselt ühesilbilist *wēl* ‘noch’ ja tekkelooliselt kahesilbilist *wesi* : *weel* (Wiedemann, samas).

See tõi Ahrensi ortograafias kaasa ühe- ja kahekordse vokaali vaheldumise juhtudel nagu *rie* : *riide*, *riu* : *riidu*, *lua* : *luuda*, *müa* : *müüma*, aga selle näivvahelduse hilisem elimineerimine pole olnud kuigi raske. Ahrensi ortograafia oli loodud justkui kirjakeele tulevikku arvestades: kus hilistekkelised (mutatsioonilised) vokaalijärgendid tõmbusid kokku üheks pikaks silbituumaks, seal polnud vähimatki ortograafilist ümberkohendamist tarvis; kus nõrga astme tüved ja nendega hääldustüübilt sarnased astmevahelduseta sõnad jäid kahesilbiliseks (sest neil on teise silbi alguses automaatne poolvokaal: *siija*, *luuwa*), seal oli hilisematel grammatikutel ja ortograafidel lihtne hakata esisilbi tõeliselt pikka vokaali kirjutama kahe tähega: *riie* : `riide ja *luua* : `luuda, *müüa* : `müüma jne. Pikad vokaalid ja diftongid sulasid ortograafias kokku üheks pikkade silbituumade rühmaks: *siig* : *siia* ja määrsõna *siia*, *laud* :

laua ja mäarsõna *kaua* kirjutatakse ühe malli järgi, kuna nad häälduvad ühtmoodi. Juhtudel nagu *lugu* : *loo* on Ahrensi kahte silpi kuuluva vokaalijärjendi tõlgendamine ühte silpi kuuluvaks pikaks vokaaliks kulgenud enesestmõistetavalt.

Miks Ahrens ise ei läinud kahekordse vokaali kirjutamisel lõpuni? Võib oletada, et ta ei tahtnud juhtudel nagu *käed*, *read*, *toed* esimest pikka vokaali (seda see tema jaoks oli) kirjutada kahe tähega: *käsi* : *kääed* oleks olnud häiriv vaheldus ja ka soome keele kirjaviis ei pakkunud sellist eeskujut. Pikana tajutud või tõlgendatud vokaali ühe tähega kirjutamine tõmbas kaasa ka *rie*, *lua* ja *müa* tüübid, kus tüvevariantide ühesilbiliseks kokkutõmbumise eeldusi pole ning ka soome ortograafia kirjutab vokaali kahekordselt (kõrge vokaali järel ilma poolvokaalita: *ruoka* : *ruuan*, *liika* : *liian*, *siika* : *siian*, kuid vrd *j*-iga kirjutamist diftongilise silbituuma järel: *äijä*, *Maija*, *Tuija*). Wiedemann on kaasaegsena juba 1856. aastal laitnud *rie* ja *lua* tüüpi vormides pika vokaali kirjutamist ühe tähega (Kask 1958: 83), samuti Jakob Hurt (Hurt 2012 [1864]: 217).

Pikkade vokaalide foneemilisuse hindamisel andis oma lõpliku panuse eelmise sajandi lõpu silmapaistvaim eesti foneetik **Arvo Eek**, kes oma viimaseks suurtööks jäänud monograafia “Eesti keele foneetika. I” peatükis “Mitu vokaalfoneemi on eesti keeles?” (Eek 2008: 54–58) selgesõnaliselt ja väga otsustavalt loobus pikkade vokaalide foneemsusest, mida ta oli propageerinud aastakümneid: “Pika monoftongi ja diftongi bifoneemsuse [---] tunnustamine annab täiesti uue lähtealuse kestusega seotud nähtuste käsitlemiseks.” Selle tsitaadi sees on ka viide Mati Hindi tööle “Eesti ortograafia (silbi)fonoloogiline põhi” (2002).

3.2. Konsonantism

Ahrens ei käsitlenud vokalismi ja konsonantismi sümmeetriliselt, sest tema keskendus silbile, silbistruktuuris aga on vokaalidel ja konsonantidel väga erinevad ülesanded. Et vokaalid on tal lühikesed või pikad, aga konsonandid ühekordsed (einfach) või kahekordsed (doppelt), siis kirjutab ta sõna ja silbi lõpus alati ühekordse konsonandi, mida pika vokaali

järel hääldatakse lühikesena ja lühikese vokaali järel pikana: *loom*, aga *nöm*, *äm*.

Niisugune kirjaviis toob kaasa näilise tüvevahelduse *äm* : *ämma*, kuid sellel ei puudu argumendid. Kuigi sellist ortograafiat kritiseeris juba Wiedemann (vt Kask 1958: 83), on tõenäone, et Wiedemanni kriitikat on hiljem interpreteeritud häälikuvälte teooria seisukohalt, justkui oleks Ahrens eksinud häälikute pikkuste süstemaatilisel edasiandmisel. See ei ole õige tõlgendus. Ahrens tahtis loobuda silbipikkuste moonutatud kirjutamisest vanas kirjaviisis (*loom* : *loma*) ning asendada selle silbipikkuste adekvaatse(ma) edasiandmisega soomepärasest kirjaviisist. Ühe *m*-iga *äm* on ebajärjekindel häälikuvälte seisukohalt, kus seda *m*-i tõlgendatakse ülipika konsonandina; silbipikkuse edasiandmise seisukohalt on ühe, kahe või kolme *m*-iga *äm*, *ämm*, *ämmm* kõik võrdsed (Mihkel Veske kirjutab kolm konsonanti, lähtudes oma kolme häälikuvälte teooriast; vt Veske 1879: 27, 48 jm).

Fonoloogiateooria ajastul on **Robert T. Harms** eesti fonoloogia kirjeldamisel valinud Ahrensiga sarnase lahenduse: tüvevokaaliga varustatud alusvormile apokoobi rakendamise järel kaob lühikese vokaali järel vajadus konsonandi kahekordseks kirjutamiseks: *lìnnA* > *lìnn* > *li`n* (Harms 1962: 43 jm). Ka **Jakob Hurt** nõustus selles silbitüübis Ahrensiga, kirjutades *kas'*, *sep*, *rop* (Hurt 2012 [1864]: 217). Nagu Hurt sada aastat varem, nii ei lähtu ka Harms häälikuväldete teooriast (Harmsi eesti keele grammatika kirjandusloetus Hurt puudub).

Klusiilide puhul on ühe- või kahekordse tähemärgi kirjutamist põgusalt arutlenud ka Ahrens, märkides, et fleksioonis *tüitar* : *tütre* tuleks õieti kirjutada *tüttre* (= *tüt-tre*), aga seda ei loetaks teisiti kui *tütre* (Ahrens 2003 [1853]: § 31, lk 102). Sellest järeldubki kirjaviis *tüt-*, *vak*, *sep*, *äm* – silbilõpulist konsonanti ei saa selles positsioonis hääldada kahekordselt (küll aga fonoloogia ajastul tõlgendada kahekordse foneemina).

Siiski on väga leidlik, et Ahrens klusiiliga silpides kasutab II ja III välte eristamiseks *b*, *d*, *g* ja *p*, *t*, *k* juba kinnistunud olemasolu eesti tähestikus: *laut* : *lauda* : *lauta*, *sepa* : *seppa*. Keeleajalugu teab, et geminaatklusiilide astmevaheldus (*laata* : *laada*, *aita* : *aida*, *parti* : *pard*) on

ajaliselt, häälikumuutusliku protsessina laadivahelduse paariline, mitte hilise vältevahelduse nähtus; viimane lihtsalt lisandus laadivahelduslike ja geminaatide vaheldusega sõnade vormidele. Üks eesti keeleteaduse suuri eksitusi on geminaatklusiilide astmevahelduse liigitamine kokku hilise prosoodilise vältevaheldusega.

Et Ahrensi ortograafia klusiiliga silbitüüpide astmevaheldust kajastab, selles võib näha ka soome keele kirjaviisi mõju: geminaatklusiilide segmentaalne astmevaheldus avaldub soome ortograafias geminaatklusiili ja üksikkluusiili vaheldusena (*paikka* : *paikan*), Ahrensi eesti uues kirjaviisis aga tugeva *p*, *t*, *k* ja nõrga *b*, *d*, *g* vaheldusena: *paika* : *paiga* = [*paikka* : *paĩGa*]. Niisiis oli Ahrens päris järjekindel: ta ortografeeris algupärased, soome ja eesti keelele ühised segmentaalselt avalduvad astmevahelduse liigid, millele ta leidis sobivad väljendused ka kirjatähtede ja ortograafiareeglite tasandil; hilistekkelise prosoodilise vältevahelduse kajastamist tema ortograafia ei taotlegi. Kes soovib, võib selles näha ka kirderannikumurde ja Ahrensi kodu-Kuusalu murraku fonetika mõju; kui see nii on, siis tuli eesti uuele kirjaviisile ainult kasuks, et Ahrensi-aegses Kuusalus hilise vältevahelduse II ja III välte erinevus puudus (nagu ka soome keeles).

Otstarbekas on seegi, et Ahrensil ei järgi klusiilid *vak-sep*-tüübi genitiivis *äm*-tüübi ortograafilist geminatsiooni: *äm* : *äm̄ma* (kaks tähte), vaid kirjutatakse *vak* : *vaka* (üks täht) : *vakka*, *sep* : *sepa* : *seppa* (Ahrens 2003 [1853]: § 31, lk 102; § 63, lk 125 jj). Nii pandi alus klusiilide erilisele ortograafiale, mis on Ahrensi konsonantide ortograafia süsteemis pigem erandlik kui reeglipärane. Hiljem pole seda kaugeltki alati mõistetud, vaid vastupidi, II ja III välte ortograafiline väljendamine *vaka* : *vakka* on võetud malliks, mida juba kirjaviisivaidluste ajal soovitati laiendada ka hilise vältevahelduse sõnatüüpidesse; hiljem taotles Mihkel Veske seda süsteemina (Veske 1879).

Probleemne ortograafia *äm(m)* sai Ahrensi ortograafia revideermisel hiljem lahenduse, mis lähtus häälikuvälte teooriast: III-välteiline häälik kirjutatakse kahe tähega, kui tegemist ei ole häälikuühendiga (vastavuses eesti ortograafia nn teise põhireegluga). Kahe *mm*-iga *äm̄m*

(nagu ka *vakk*, *sepp*) vähendab ortograafia tasandil morfofonoloogilisi alternatsioone, seetõttu sobib see korrektsioon eesti ortograafiasse väga hästi ega aja Ahrensi ortograafia põhistruktuuri segamini. Tänapäevased fonoloogiateooriad (nt generatiivne fonoloogia) saavad vastuoludeta hakkama isegi *ämmaga*: kui fonoloogilise representatsiooni alusvormiks on *`*amma*, siis apokoobi järel geminaatse *mm*-i teine *m* lihtsalt ei realiseeru sõnalõpulisel positsioonis, alusvormi jääb ikka *-mm*-.

Vajadus Ahrensi ortograafiat põhimõtteliselt revideerida piirdub käsitletud juhtudega:

rie : *riide* > *riie* : *riide*; *lua* : *luuda* > *luua* : *luuda*; *müa* : *müüma* > *müüa* : *müüma* ning
äm : *amma* > *ämm* : *amma* ja *sep* : *sepa* : *seppa* > *sepp* : *sepa* : *seppa*.

Ahrensi ortograafia teistes hilisemates pisimuudatustes on nii õnnestunud kui ka asjatuid. Kõige õnnestunum on selle ortograafia juurde jäämine kõiges põhilises.

Ahrens oli väga teadlik sellest, et ortograafia võib juhtida meid valesti tõlgendama vaheldusi, mille tegelik olemus on hoopis teistsugune. Näiteks juhib ta tähelepanu sellele, kuidas vanas kirjaviisis klusiili väljalangemise juhud muutuvad assimilatsioonideks: *nahka* : *nahha*, *arga* : *arra*; vastavalt muutuvad klusiili sisseviimise juhud dissimilatsioonideks: *ehhe* : *ehte*, *puhhas* : *puhta* (Ahrens 2003 [1853]: § 32, lk 102–103). Vana kirjaviisi pettepildist mõjutatud valetõlgendusi esitas süstemaatiliselt isegi Faehlmann, liigitades tõeliste assimilatsioonide (nt *sild* : *silla*) kõrval assimilatsioonideks ka klusiili kao juhud nagu *puhkama* : *puhhata*, *uskuma* : *ussun* jts, ning kaksikkonsonantide kaoks astme nõrgenemised nagu *tubba* : *toa*, *mäggi* : *mäe* jts (Faehlmann 2002 [1843]: 45–47, 54–58). Vanas kirjaviisis olid ka *loom* : *loma* ja *keel* : *kelu* : *keelduma* paratamatult ortograafiliste tüvevaheldustega. Sõnatüve variantide häälikuliste vahekordade moonutumine vanas kirjaviisis oli Ahrensi silmis põhjendatult üks vana kirjaviisi suuri puudusi.

Ka mõni tänapäine pikkade konsonantfoneemide kontseptsioon moonutab sõnatüve variantide vahekorda. Eriti on see iseloomulik

häälikuvälte teooriale, kus nii vokaalidele kui ka konsonantidele omistatakse kolm vältet: lühike, pikk, ülipikk. Kuid ka häälikuvältele (näiliselt) selja pööranud teooriates võidakse vokalisti ja konsonantismi näha sümmeetriliselt: kui vokalistis on foneemide nomenklatuuris eraldi lühikesed ja pikad vokaalid, siis olgu nii ka konsonantidega. See toob kaasa asjatuid teoreetilisi vastuolusid, näiteks silbi kinnisuse-lahtisuse ning silbipiiri defineerimisel silbipiirilise pika konsonantfoneemi korral Eesti Keele Instituudi “Eesti keele grammatika” I köites (EKG I 1995). Selles grammatikas läheb fonoloogilises transkriptsioonis kirja tasandil silbipiir pika konsonantfoneemi eest ning esisilp on fonoloogilise kirja tasandil näiliselt lahtine juhtudel nagu *k’um̄a*, *k’añā*, *m’āsū* ‘kumma, kanna, mässu’ (II vältel; vt EKG I 1995: 108). Tegelikult tuleb selline kirjaviis varustada ümberdefineerimisega: “Kui pikk konsonant hääldub geminaadina, poolitab teda alati silbipiir, nt *t’am-me*, *p’ik-ka*, *k’ul’p-pi...*” (samas, lk 111). Kahte silpi kuuluva silbipiirilise geminaadina häälduva konsonandi tõlgendamine ühe pika foneemina ei ole fonoloogia teoorias sugugi enesestmõistetav; eesti häälikusüsteemi fonoloogilises tõlgenduses on see pigem meelevaldne originaalitsemine.

Geminaatklusiilide astmevahelduse käsitlemine pikkade foneemide abil muudab astmevaheldusmudeli supletiivseks – vahelduses *kinkima* : *kingin* = /k’in̄kima : k’inkin/ asendatakse EKG I (1995: 151) tõlgenduses pikk foneem /k̄/ lühikese foneemiga /k/, kuigi tegelik protsess nii häälikuajaloos kui ka tänapäevases morfofonoloogias on nõrgas astmes ühe konsonandi kadumine klusiilgeminaadist. Raske on leida põhjendust, miks geminaatklusiilide astmevahelduse käsitus eesti keele grammatikas viiakse lahku sama nähtuse adekvaatsest kirjeldamisest soome keele morfofonoloogias.

Pikkade konsonantfoneemide tõlgendus on halb ka selle tõttu, et 2. silbi alguline konsonant ei mõjuta esisilbi pikkust; kui nüüd silbipiiril on pikk konsonantfoneem, siis on fonoloogiline mudel fonoloogilise kirja kajastuses ebaadekvaatne mitmekordselt: esisilbi pikkuse määramiseks tuleb 2. silbi alguline pikk konsonantfoneem jagada kahe silbi vaheliseks geminaadiks ning fonoloogilises kirjas lahtine esisilp liigitada

kinniseks: /t'amē/ > t'am-me. Sellised keerdkäigud ignoreerivad keeleajalugu ja komplitseerivad asjatult morfofonoloogia kirjeldamist.

Pole ime, et Ahrensi ortograafia- ja ortoeepiakäsitlustes leidub seisukohti, millega tänapäeval ei saa nõustuda. Näiteks konsonantide palatalisatsiooni (dilutsiooni) peab ta teise silbi *i* või *j*-i mõjuks esisilbi vokaalile (perekonnanimed nagu *Kaints*, *Oit*, *Kaing* võivad olla niisuguse taju kajastus); Ahrensi taotlus märkida velaarset nasaali *ng*-ga ei leidnud heakskiitu, sest selle järele polnud vajadust. Ahrens väidab, et eestlane ei ütle *söber*-tüüpi sõnu kunagi *er-el*-lõpuga, vaid üksnes kui *söbr* või *söbre*; see lokalism taandus kiiresti. Need on pisiasjad suure õnnestunud kirjaviisireformi raamis.

3.3. Astmevaheldus ja grammatika

Ahrensi grammatika vormiõpetuse osas leidub julgeid, otse tänapäevastena tunduvaid teoretiseeringuid. Juba astmevahelduse paigutamisel vormiõpetusse oli ta oma ajast ees ligi poolteist sajandit! Selles polnud Ahrens oma ajas üksi – ka Faehlmann ja hiljem Wiedemann nägid astmevaheldust morfoloogia vahendina, Wiedemann Ahrensit järgides. Flektiivsete ja sufikseeritud käänete eristamine on mõte, milleni kaugeltki kõik tänapäevased keeleõpetajad ja grammatikakirjutajad pole küündinud. Ja siis veel essiivi toomine käänete hulka. Ta polnud üksnes kirikukeele reformija, vaid iseseisev keelemõtlev, kes suutis ühe suure tööga iganenu asemele rajada uue ja kestva süsteemi.

Astmevahelduse käsitlemine on läänemeresoome keelte grammatikates ülioluline nii praktiliselt kui ka teoreetiliselt – viimast seetõttu, et astmevahelduse koht keelekirjelduses ning meetod, kuidas astmevaheldust kirjeldatakse, defineerib ja diagnoosib suurel määral kogu grammatilise mõtlemise taset. Soome keele puhul oleks mingilgi määral põhjendatud astmevahelduse käsitlemine vormimoodustuse fonoloogiliselt defineeritava saatenähuna, sest soome keeles on suurel määral (kuigi mitte absoluutselt) säilinud tugeva ja nõrga tüvevariandi sõltumine teise silbi lahtisusest või kinnisusest, mis omakorda sõltub sellest,

kuidas vormimoodustussufiksivormivad sõnatüve 2. silbi kas lahtiseks või kinniseks: *jalka* : *jala/n*, *palkka* : *palka/n*. Eesti keele puhul pole teoreetilistki õigustust eristmeliste tüvevariantide käsitamiseks muuna kui morfoloogiliste vormide eristamise flektiivse vahendina, sest eesti astmevahelduses ei sõltu tüveastmed 2. silbi lahtisusest või kinnisusest: *jalga* : *jala*, *palka* : *palga* on kõik lahtise 2. silbiga. Sellest hoolimata on lugematutes eesti keele kooliõpikutes ja eesti keele grammatikates astmevaheldust käsitletud foneetikasse kuuluva nähtusena.

Pikkadele vokaal- ja konsonantfoneemidele ehitatud morfoloogia on paratamatult vastuoluline. EKG I (1995: 102) postuleerib 9 lühikest ja 9 pikka vokaalfoneemi ning 17 lühikest ja 17 pikka konsonantfoneemi. Sellise nomenklatuuriga astmevaheldust ja morfoloogiat kirjeldades muutub suur osa algupärastest astmevaheldustüüpidest foneemiasendusteks, mis on lähedased supletiivsusele; assimilatsioonina käsitletud astmemuutustes /nt/ > /n̄/, /rt/ > /r̄/, /mp/ > /m̄/, nagu (/s`unti/ : /s`uñi/, /k`ort/ : /k`ořa/, /`empa-/ : /`eřa-/ jt (ÕS-i tavaortograafias *s`undi* : *sunni*, *k`ord* : *korra*, *`embama* : *emmata*) sulandub sonorandiga assimileerunud klusiil ühte pikka konsonantfoneemi, justkui oleks tegemist klusiili kaoga (vrd EKG I 1995: 157). Veel supletiivsem on laadivaheldustüüp /p/ > ∅ või /k/ > ∅ : /kupu/ : /k`õ/ (*kubu* : *koo*) ja /luku/ : /l`õ/ (*lugu* : *loo*); pikk vokaal lahutab need näitesõnad teistest samasse astmevaheldustüüpi kuuluvatest sõnadest, millel ka nõrgas astmes mõlemal vokaalil on vaste: *õde* : *õe*, *tegu* : *teo*, *kägu* : *käo*, *pidu* : *peo*, *luba* : *loa* jpt (vt ka EKG I 1995: 368).

Tugevneva astmevahelduse kirjeldus on eelmise peegelpilt selle lisaraskusega, et nõrga astme vormist tugeva astme tuletamine ei ole üheselt määratud: /n̄/ > /nt/, /r̄/ > /rt/, /m̄/ > /mp/ : /`aņe/ : /`ante/, /p`urē/ : /p`urte/, /s`aņal/ : /s`ampla/ jt (EKG I 1995: 159; ÕS-i tänapäevases, nt ÕS 2013 ortograafias *anne* : *`ande*, *purre* : *p`urde*, *sammal* : *s`ambla*).

Eesti astmevahelduses säilinud reeglipärad muutuvad pikkade foneemide kontseptsioonis palju ähmasemaks ja kaob ka side soome keele ja kogu läänemeresoome astmevahelduskäsitlustega ning keeleajalooga.

Soome keele fonoloogias ei peeta pikkade vokaalide ja pikkade konsonantide kontseptsiooni mõistlikuks, kui käsitletakse kogu fonoloogilist süsteemi – pikad häälikud on sellises käsituses kaksikvokaalid ja kaksikonsonandid (Karlsson 1972: 70–72). Eesti keele fonoloogias on pikkade foneemide postuleerijatel eespool nimetatud probleemidest õnnestunud mööda vaadata ainult seetõttu, et morfoloogiat on enamasti kirjeldatud Ahrensi ortograafias (mida aeg on mõistlikul määral modifitseerinud). Soome keele süstemaatilises grammatikas kuulub astmevaheldus morfoloogiasse (Karlsson 1972: 323). Soomlastele mõeldud eesti keele grammatikas on astmevaheldus morfoloogia sissejuhatavaks peatükiks 1982. aastal ilmunud Hannu Remese grammatikas “Viron kielioppi”. Just samal ajal katsetati Eesti koolides uue eesti keele õpiku käsikirja, milles esimest korda eesti kooligrammatikate ajaloos astmevaheldus on morfoloogiliste vormide moodustamise ja eristamise vahend, mitte häälikusüsteemi osa (Hint 1983).

Ahrensi grammatika järgib soome keele grammatika esitamise loogikat. Ahrens ise rõhutab nii põhimõttena kui ka näidetes ja loendites oma ortograafia soome eeskuju ning eesti sõnakujude tuletamise võimalikkust soome sõnadest (Ahrens 2003 [1853]: § 57, lk 120).

Siiski on üks teema, mille puhul Ahrens läheb oma teed: laadivaheldusprotsesside käsitlemisel on tal astme nõrgenemine (*tenuatsioon*) ja tugevnemine (*firmsatsioon*) esitatud võrdväärsetena, justkui oleks nõrgast tüvevariandist tugeva tuletamine sama reeglistatav kui tugevast tüveastmest nõrga tuletamine. Selline käsitlus lähtub nn sõnaraamatuvormist (käändsõnade puhul nimetav kääne, verbide puhul *da*-infinitiiv), aga tulemuseks on laadivahelduse (mutatsiooni) kirjeldamine juhul nagu näiteks *roog* : *roa* klusiili elimineerimisena (elisioonina) ning juhul nagu *sae* : *saagida* klusiili sisestamisena (insertsioonina; vt nt Ahrens 2003 [1853]: § 49, lk 115); tegelikult kuuluvad laadivaheldusjuhud *roog(a)* : *roa* ja *saag(i)* : *sae* ühtede ja samade reeglite alla (vt allpool).

Ahrensi elisiooni-insertsiooni meetodi läbiviimine ei ole võimatu, nagu Ahrensi grammatikast poolteistsada aastat hiljem näitab ka Eesti

Keele Instituudi nn akadeemiline grammatika (EKG I 1995: 157–159 jm), aga laadivahelduse puhul tuleb astmevaheldusreeglit täiendada sõnaloenditega (EKG I 1995: 351–399), kusjuures isegi sõna arvamine astmevaheldusloendisse ei ütle nõrgast astmest lähtumise korral ühemõtteliselt, milline teisendus nõrga astme vormile osaks saab: kas *ohe* : *’ohke* või *ohe* : *’ohte*, või et õige on *hälve* : *h’älbe*, mitte **h’älve*, kuigi on *valve* : *v’alve*, mitte **v’albe* (vt ka EKG I 1995: 159, 374–375). Samamoodi on toimitud “Eesti keele käsiraamatus” (Erelt jt 2007: 209–223). Tugevaastmelisest tüvevariandist lähtudes on vaja teada ainult seda, et sõna on laadivahelduslik: *’ohke* ja *’ohte* kaotavad ühtmoodi 2. silbi algulise klusiili. Isegi häälikuvälte teooriast (deklaratiivselt) lahtiütlemise puhul ei pea nõrga astme vormist selguma, kas tüvi on laadivahelduslik (*hälve* : *h’älbe*) või kuulub hilise vältevahelduse valdkonda (*valve* : *v’alve*), sest hiline prosoodiline vältevaheldus hõlmas ka astmevahelduse varaste liikide – laadivahelduse ja geminaatklusiilide vahelduse – poolt genereeritud sõnavormid, nii nagu iga lisanduv häälikumuutus hõlmab paratamatult kogu varasema sõnavara ja vormistiku.

3.4. Hiline (prosoodiline) vältevaheldus

Ahrensi ajal hakkas eesti keele alases debatis esile kerkima äratundmine, et mitmed olulised hääldusseigid on senistes grammatikates ja sõnaraamatutes jäänud märkamata-märkimata. Ka Ahrens kirjeldab kaht liiki *õ-d*, aga Masingu loodud *õ-d* ei pea ta vajalikuks kasutada, sest eestlane teab ilma uue tähemärgitagi, millal missugust *õ-d* ütelda (Ahrens 2003 [1853]: § 39, lk 108; seevastu näiteks Wiedemann pidas *õ-tähte* enesestmõistetavaks).

Oli vaja Faehlmanni, et juhtida tähelepanu II ja III välte (aktsendi) erinevusele (Faehlmann 2002 [1852]: 235, 257–258 jm). Faehlmanni ortograafiaalased ettepanekud ei küüni Ahrensi ortograafia mõistmiseni, ta jääb vana kirjaviisi pooldajaks (vt ka Kask 1958: 47–50), aga prosoodilise vältevahelduse märkajana on tema mõtted tõlgitavad tänapäevasteks: “Elementarisch gleiche Silben werden verschieden accentuirt;

in Verwechslungsgefahr bezeichne man die betonte Silbe mit einem Accent ...” (Siret Rutiku tõlkes: “Elementaarselt sarnased silbid aktsentueeritakse erinevalt; äravahetamisohu korral tuleb rõhuline silp tähistada aktsendiga...”; vt Faehlmann, samas). Tänapäevases terminoloogias kõlaks see nii: segmentaalkoostiselt sarnaseid silpe võidakse aktsentueerida erinevalt ning segimineku ohu korral tähistatakse aktsentueeritud silp erimärgiga. See on just see, mida silbivälte teoorias tänapäeval tehakse (tehniliselt küll teistmoodi). Faehlmanni näidete hulgas on erivälteised genitiivi, partitiivi, illatiivi (Genitiv, Indefinitiv, Ingressiv) jt käänete vormid sõnadest nagu *koti* : *kotti* (vanas kirjaviisis kirjutati mõlemad vormid *kotti*), *sõrme* : *’sõrme*, *linna* : *’linna*, *oinas* : *’oinas*, *oinast* : *’oinast* jt (näited on siin tänapäevases märkimisviisis, Faehlmann kirjutab aktsendimärgi 2. silbi vokaali kohale, nt *oinás*). Sporaadiliste näidetena oli Faehlmann prosoodilist vältevaheldust käsitlenud juba oma astmevahelduse käsitluses “Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache” (Faehlmann 2002 [1843]: 37–49; 50–60).

Ahrensi grammatikas hiline vältevaheldus ei kajastu ja on päris õnn, et vältevaheldust pole ka hiljem valatud üldkehtivasse ortograafiasse, hoolimata sellekohastest taotlustest kolme häälikuvälte teooria valitsemise ajal ning tolle teooria põhjal konstrueeritud eesti keele ortograafia nn kahest põhireeglist (nendest allpool). Ahrens ei oleks kuidagi võinud teada, et peagi pärast tema surma (1863) jõuab Mihkel Veske Leipzigis õppides kolme häälikuvälte teoriani ning esitab sellest lähtudes ka oma kirjaviisiettepanekud. Õnneks ei tulnud Veske kirjaviisiettepanekud kasutusele.

Et nii hästi läks, selles on ilmselt teened ka **Jakob Hurda** brošüüril “Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi” (2012 [1864]: 213–228), milles Hurt selges eesti keeles propageerib, seletab ja täiendab Ahrensi ortograafiat. Hurdal on juba kõik eesti keele 9 vokaali (ka O. W. Masingu leiutatud *õ*) ning – mis kõige tähtsam –, ta toob ülima selgusega eesti keele häälikuõpetusse kerge ja terava rõhu (tänapäeval juurdunud terminoloogias II ja III välte) prosoodilise vastandumise sõnavormi pikkades rõhulistes esisilpides (tabel 5):

TABEL 5. Kerge ja terava rõhu prosoodiline vastandumine sõnavormi pikkades rõhulistes esisilpides Jakob Hurda järgi

Kerge rõhuga	Terava rõhuga
<i>metsa</i> ladvad	<i>metsa</i> minema
<i>linna</i> rahvas	<i>linna</i> minema
<i>laeva</i> mastid	<i>laeva</i> astuma
<i>rahvast</i> õpetama	<i>rahvast</i> juttu tegema
puu <i>juure</i> peal	puu <i>juure</i> minema
<i>lauda</i> lävi	kaks <i>lauda</i>

See käsitus on tagantjärelevaates erakordselt tähelepanuväärne: terve sajand enne ühel või teisel viisil F. J. Wiedemanni eesti keele grammatikast (1875) lähtuvaid eesti keele silbiprosoodia tänapäevaseid seletusi (Valter Tauli, Robert T. Harms, Tiit-Rein Viitso, Mati Hint, Martin Ehala jt) seletas Hurt pikkade sõnaalguliste rõhusilpide välteerinevust prosoodilise, mitte segmentaalhäälikulise erinevusena. Hurt ei eralda nn “lihthäälikuid” (nagu *linna* ja `linna, *juure* ja `juure) ja “liithäälikuid” (diftonge ja konsonantühendeid) eraldi rühmadesse, vaid käsitab kõiki pikki rõhusilpe ühesuguselt prosoodiliselt aluselt. Teiseks on tähelepanuväärne seegi, et Hurt käsitab segmentaalselt (häälikuliselt) samastena, aga prosoodiliselt vastanduvatena erinevate lekseemide vorme: *lauda lävi* ja *kaks lauda* (mitte vastandades *lauta* : *lauda*, nagu hiljem muutus kooligrammatikates ekslikuks tavaks). Kolmandaks on tähelepanuväärne, et Hurt ei tõmba kerge ja terava rõhu vastandamise lühikese esisilbiga sõnu; ta ei konstrueeri ahelat nagu nt *lina* – *linna* – `linna. Hurda arusaamad eesti keele prosoodiast on täiesti tänapäevased. Kui lisada, et Hurt mõjutas F. J. Wiedemanni arusaamu eesti keelest (paljude allikate hulgas vt nt Pöldmäe 1988: 38–41 jm), siis ei ole ootamatu, et Hurda ja Wiedemanni käsitus eesti prosoodiasüsteemi eripärast on kongruentsed: Hurdal kerge ja terav rõhk, Wiedemannil kerge ja raske aktsent ehk kerge ja raske rõhk (Wiedemann 2011 [1875]: §§ 49–52, lk 142–155). Wiedemanngi tunnistas, et selle nähtuse süstemaatiline

kirjeldamine on raske (Wiedemann 2011 [1875]: 154 jm). Kuid on tähendusrikas, et Wiedemann sidus II ja III välte (tänapäises harjumusterminoloogias) erinevuse rõhuga ning võttis üle Faehlmanni termini *aktsent* (*Accent*), mille all ta eristas **silbiga seostatult** kerget (*leichte*) ja rasket (*schwere*) aktsenti või rõhku. Kui eluõiguse sai nn “rahvuslik keeleteadus” oma kolme häälikuvältega, siis jäeti hilise vältevahelduse käsitlemine silbiprosoodia nähtusena kõrvale.

Hiline vältevaheldus on ka eesti keele kolmest astmevahelduse liigist – laadivaheldus, geminaatklusiilide astmevaheldus, hiline vältevaheldus – ainus, mille kirjeldamisel pikkade vokaalfoneemide kontseptsioonis ei kaasne suuri teoreetilisi vastuolusid ja praktilisi kirjeldamisküsimusi. Aga seda ainult juhul, kui loobutakse häälikute kolme välte ja häälikuühendite kahe välte valetooriast ning mõistetakse, et hiline vältevaheldus on rõhulise silbiga seotud prosoodianähtus, millega ei kaasne segmentaalfoneemide erisusi: /k`õli/ ja /k`õli/, /s`auna/ ja /s`auna/, /m`etsa/ ja /m`etsa/ on paariviisi ühesuguse segmentaalse ehitusega mõlema kontrasteeruva välte korral. Kahe silbi vahel jagunev pikk konsonantfoneem jääb probleemiks igal juhul: /k`oña/ ja /k`oña/ (vt eespool “Konsonantism”; vrd EKG I 1995: 150 jm).

4. “Rahvuslik keeleteadus” kui eesti keeleteaduse umbtee

4.1. Eesti rahvusliku keeleteaduse sünn

Ahrensi osa eesti kultuurkeeles kujundamisel on otsustava tähtsusega sündmus eesti identiteedi kinnistumise ajaloos. Võitlus uue kirjaviisi poolt ja vastu käivitus peaaegu kohe pärast Ahrensi grammatika 2. trüki (1853) ilmumist. Kirjaviisireformi väitlustes oleks eesti keele ortograafia suureks ohuks võinud saada Mihkel Veske nõutud foneetiline kirjaviis, mille järgi oleks tulnud II ja III välde kirjutada erinevalt ka hilise vältevahelduse korral: *kirja* ja *kirra*, *põhja* ja *põhha* jne (või mõnel muul moel neid välteid kirja-pildis eristades; Veske 1879).

Katse leida eesti keele kirjeldamiseks täiesti iseseisev raamistik viis eesti keele uurimise mitmes valdkonnas – eelkõige häälikusüsteemi ja prosoodia ning astmevahelduse uurimisel – rohkem kui sajaks aastaks ummikteele. Ahrensile hakati ette heitma, et ta ei leidnud üles kolme häälikuvälde ja ei rajanud oma ortograafiat sellele õpetusele. Karl August Hermann kirjutab oma entsüklopeediakatses Ahrensile pühendatud artiklis: “Nõnda ei ole Ahrens kolmest pikkusejärgust midagi teadnud...” (Hermann 2001 [1900–1903]: 210). 1884. aastal oli Hermann avaldanud oma eestikeelses eesti keele grammatikas õpetuse “Häälikute kolmest pikkuse järgust” (Hermann 1884: 5 jj), mis mõistagi oli üle võetud Ado Grenzsteinilt ja Mihkel Veskelt (Grenzstein 1876; Veske 1879; vrd Hint 2013). Kuid ka Hermann ei järgi Mihkel Veske ortograafiaettepanekuid, mis nõudsid II ja III välte järjekindlat eristamist täheortograafias. Tänapäevase tarkusega saab ütelda, et Veske tõlgendas silbi prosoodilisi häälduserinevusi (II ja III välte erinevust) segmentaalselt, häälikute pikkuse erinevusena, ning nõudis prosoodilise erinevuse väljendamist täheortograafias. See on teoreetiliseltki küsitav.

Arnold Kask on korduvalt käsitlenud 19. sajandi teise poole kirjaväitlusi (kõige põhjalikumalt monograafias “Võitlus vana ja uue kirjaväitluse vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles”, 1958), kuid kõigisse toleaegetesse hinnangutesse tuleb suhtuda vajaliku ettevaatusega: kellele tahes antud hinnangute taustaks oli Arnold Kase ajal kolme häälikuvälte teooria, sest 1950-ndatel ei kahelnud Eestis keegi, et eesti keeles on erinevalt kõigist teistest keeltest häälikutel kolm pikkusjärku ehk välde. Ka Arnold Kask kirjutab enesestmõistetavalt üksikhäälikute väldeist (nt 1958: 49, 113, 158, 172); segmentaalse ja prosoodilise kvantiteedi erinevus ei kerki otseselt teemaks isegi Jakob Hurda brošüürile pühendatud peatükis. Ka võib toleaegetes käsitlustes näha kirikut halvustava riikliku ideoloogia mõju: kirjaväitlusele pühendatud monograafias ei saa uue kirjaväitluse looja Eduard Ahrens isegi omaette peatükki, küll aga saab omaette peatüki Vene Teaduste Akadeemia mõju eesti ortograafia kujunemisele.

Tõeliselt rahvuslik eesti keeleteadus algab Fr. R. Faehlmannist, Eduard Ahrensis, Jakob Hurdast ja F. J. Wiedemannist, mis sest, et Ahrens kasutas eesti keelt ainult jumalasõnamisjonis. Need neli nime on teistest olulisemad just seetõttu, et nende panus on aja proovile vastu pidanud ja sobib vastuoludeta süsteemina kokku tänapäevaste arusaamadega. Hilisem, Veskest ja Hermannist algav eestikeelne keeleteadus on näinud väga palju vaeva, et kõigi tõeliselt rahvusliku eesti keeleteaduse nelja alusepanija töid ja arusaamu tõlgendada vildakalt ja vildakaks – kolme häälikuvälte teooria vaimus.

Faehlmann, Ahrens ja Wiedemann kirjutasid saksa keeles; sellest hoolimata kuuluvad nad eesti keeleteaduse suurkujude hulka, kelle vaated alles tänapäeval hakkavad saama neid väärivat mõistmist.

Faehlmann käsitles astmevaheldust kui morfoloogiliste vormide eristamise flektiivset vahendit; eelistas astmevahelduse käsitlemisel lähtevormina tugevaastmelist tüve; tõi eesti keele uurimisse II ja III välte (tänapäevases terminoloogias väljendatuna) eristamise.

Ahrens lõi eesti keelele sobiva ortograafia ja kirjutas grammatika (1843), mis lähtus eesti keelest enesest ning soome keele grammatikate eeskujust; käsitles astmevaheldust morfoloogia osana; andis oma grammatika 2., lauseõpetusega täiendatud trükis (1853) täis- ja osaobjekti kasutamise reeglid.

Hurt propageeris Ahrensi uut kirjaviisi, käsitles hilist vältevaheldust prosoodia nähtusena (1864); tema koostöö akadeemik Wiedemanniga mõjutas Wiedemanni sõnaraamatut (1869) ja Wiedemanni eesti keele grammatikat (1875).

Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869) ja eesti keele grammatika (1875) kuuluvad tänapäevani eesti keele uurimise kõige tähtsamate allikate hulka; Wiedemann käsitles eesti keele välteerinevusi prosoodia nähtusena.

4.2. Võitlus uue kirjaviisi eest oli paradoksaalselt ka võitlus selle vastu

Pärast Ahrensi surma (1863) hakkas ilmet võtma eesti soost eesti keele entusiastide keelealane tegevus, eeskätt eestikeelses ajakirjanduses ja ka 1872. aastal Tartus asutatud Eesti Kirjameeste Seltsis (juba varem Õpetatud Eesti Seltsis; seal küll saksakeelsena, eeskätt Fr. R. Faehlmanni keelealase tegevuse näol). Kui tähtsal kohal kujuneva eesti haritlaskihi jaoks olid kirjaviisiküsimused, seda on põhjalikult (kuigi 1950-ndate paratamatu ideologiseeritud värvinguga) kajastanud Arnold Kask oma uurimuses “Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel...” (1958). Ahrensi uus kirjaviis hakkas võiduteed sammuma alles kümmekond aastat pärast Ahrensi surma (1863). Jannseni “Postimees” läks Ahrensi uuele kirjaviisile üle 1872. aastal.

Toda ajajärku on EKG I köite (1995) eessõnas iseloomustatud järgmiselt: “Möödunud sajandi teisel poolel tõusis päevakorraks eesti keele õpetamine eestlastele ja ühtaegu eesti keele kujundamine kultuurkeeleks. Seega aktualiseerus taas rakenduslik suund, mille eestvedajateks olid seekord juba eesti soost keelemehed. Ajajärgu alguseks võiks pidada Karl August Hermannini esimese eestikeelse grammatika “Eesti keele grammatik” (1884) ilmumist, kõrgajaks aga käesoleva sajandi [st 20. sajandi] kahekümnendaid-kolmekümnendaid aastaid...” (EKG I 1995: 5).

Tolle eesti keeleteaduse ajajärgu alguseks võib siiski pidada kirjaviisivaidlusi, mis algasid enne Karl August Hermannini grammatikat. Nendes vaidlustes paistsid silma peaaegu kõik ärkamisaja juhtivad eesti haritlased: Fr. R. Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, Mihkel Veske, Ado Grenzstein... Viimased kaks, eriti aga Mihkel Veske oma õhukese raamatuga “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (1879), algatasid eesti keele häälikusüsteemi uue tõlgenduse, mis valitses ainulisena 1960-ndate aastateni, üldhariduskoolis ja suuresti ka ülikooliõpetuses 1980-ndateni, eesti keele aabitsates ja populaarsetes ülevaadetes aga elab tänapäevani ja tulevikuski. Selles õpetuses on eesti keeles erinevalt teistest keeltest häälikutel kolm pikkusastet (I, II, III välde; *välte*-sõna

pärineb nähtavasti Grenzsteinilt) ning häälikuühenditel kaks vältet (II ja III). Häälikulooliselt väga olulise prosoodilise uuendusena mõlemasse eesti keelde (nii põhja- kui ka lõunaeesti keelde) arenenud hilist vältevaheldust hakati tõlgendama segmentaalselt, häälikute, mitte silpide omadusena. Prosoodilist mõtlemisviisi praegu II ja III välteks nimetatava häälduse eristamisel esindas nimetatutest ainult Jakob Hurt, kes on mõjutanud ka Wiedemanni nüüd klassikaks kujunenud prosoodilist vältekäsitlust (Wiedemann 2011 [1875]: 142–155).

Praeguses vaates on selline eesti keeleteaduse ajalugu hämmastav. Kõik eesti keeleteadlased on pidanud saama hea keelejaloolise hariduse. Päriskeeleteaduseks peetigi noil aegadel ainult keeleajalugu. Nii kaua kui keeleajalugu on Eesti filoloogilises kõrghariduses õpetatud, peaks olema saanud kõigile eesti filoloogidele selgeks, et hiline vältevaheldus tekkis silbiga seotud tingimustel: põhirolli mängisid sõnavormi esisilbi pikkus ja teise silbi lahtisus või kinnisus ning keeleajalooline silpide arv sõnavormis: **päivätä* > > *p`äeva* (III vâlde), **päivän* > *päeva* (II vâlde). Niisuguse prosoodilise vastanduse tekkimine oli eesti keele jaoks väga otstarbekas, sest see võimaldas paljudes sõnatüüpides säilitada osa- ja täissihitise traditsioonilise eristamise: *Ta ootas seda päeva* ja *Ta ootas selle päeva ära*.

4.3. "Eesti rahvuslik keeleteadus"

Toomas Help on artiklis "Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu" Mihkel Vesket ja Karl August Hermannit esitanud kui eesti rahvusliku keeleteaduse loojaid, kelle keeleajalooline käsitlus vastandub Wiedemanni sünkroonsele keelekirjeldusele: "XIX sajandi viimase kolmandiku algupoole rahvusliku liikumise taustal tekkis e e s t i r a h v u s l i k grammatikatradsioon, mis vastandus varasemale grammatikakirjandusele eelkõige oma teooriavälisest küljest: nüüd kirjeldati eesti keelt esmakordselt eestlaste poolt eestlaste jaoks eesti keeles. Kaks esimest tähtsat teost seda laadi käsitluste seas olid M. Veske häälikuõpetus ning K. A. Hermannit grammatika." (Help 1988: 202) Help

väidab, et sünkronistist Wiedemann seisis põhimõtteliselt vastu uue rahvusliku põlvkonna ajalookesksle keelekontseptsioonile (samas, lk 203). Uue põlvkonna (Veske ja Hermann) keeleajalookesksus on eksitus.

Veske ja Hermann on küll esimesed eesti soost kõrgete akadeemiliste kraadidega keeleteadlased ja ka eestikeelse eesti keeleteaduse algatajad – Veske oma süstemaatilise häälikuõpetusega ja Hermann hääliku- ja vormiõpetust hõlmava eestikeelse grammatikaga –, aga nende mõtteviis eesti foneetika ja ortograafia esitamisel ei põhine keeleajalool, mida nad kahtlemata olid tundma õppinud, sest Veske ja Hermann olid oma keeleteadusliku hariduse saanud Saksamaal.

Mihkel Veske “Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (1879) esitab raamatu lõpuosas (§§ 79–107, lk 82–104) nõrga ja tugeva astme keeleajaloolise kujunemise käigu peatükina “Sõnatüve pehme ja kõva muutuste saamise seadused”, aga see häälikuajalugu ei mõjuta kuidagi raamatu põhiosas esitatud eesti häälikusüsteemi kirjeldust, mille sisuks on eesti keele häälikute kolm pikkuse järku, ühendatud häälikute (hilisemas terminoloogias “liithäälikute” – diftongide ja konsonantühendite) kaks pikkuse järku, sisehäälikud (§ 63, lk 57 jm: *sisemised healed*) ning sõna eri vormides sisehäälikute muutuste võrdlemise teel tugeva ja nõrga astme eristamine pluss selle õpetuse järgi kujundatud ortograafia-reformi ettepanekud. See analüüs on täiesti sünkroonne ning läbi viidud meetodikaga, milles on hilisemate fonoloogiateooriate elemente. Mihkel Veske foneetikateooria võeti tärkavas eesti keeleteaduses ja hiljem eestikeelse kooli eesti keele õpikutes täiel määral üle (ortograafiaettepanekuid siiski mitte) ning sellest kujunes eesti keele foneetika, fonoloogia ja morfofonoloogia peavool rohkem kui sajaks aastaks. See sada aastat on eesti keele häälikusüsteemi ja astmehalduse olemuse seletamise pikk eksitee, mis ei lõpe niipeagi, sest see on tavateadvusse viidud rahvusliku identiteedi koostisosana, mida eesti keele aabitsates ja populaarsetes käsitlustes aina ja aina korratakse.

K. A. Hermann “Eesti keele Grammatik” ei esinda mingiski mõttes keeleajaloolist vaatepunkti, vaid järgib Mihkel Veske “Eesti keele healte õpetuse ja kirjutuse viisi” sünkroonset osa ja Hermann enda

doktoriväitekirja (Leipzigis 1880). Vähesed keele varasematele seisunditele vihjavad märkused on Hermannil pealiskaudsed või koguni kaheldavad (nt “Võib olla, et väga kaugel ennemuistsel ajal Eesti keele sõnade juured kõik ühesilbilised olivad...”; § 31, lk 18).

“Rahvuslik” foneetikateooria on ekslik. Eksituse põhimomentid on järgmised: 1) rõhusilbi (üldiselt esisilbi) prosoodilisi erinevusi (II ja III välte erinevat hääldamist) tõlgendatakse häälikute ja häälikuühendite (“liithäälikute”) II ja III vältena; 2) prosoodilisse vastandusse tõmmatakse kaasa segmentaalselt lühikese esisilbiga (I välte) sõnad – nii saadaksegi muudest keeltest erinevalt eesti keele häälikutele kolm pikusjärku (*kalu* : *selle kaalu*, *seda* `kaalu); konsonantide puhul tähendab see, et vastandusse kaasatakse I vältena 2. silbi alguline häälik, mille saab foneetiliselt olla ainult omakestus (*kabi* : *kapi* : *kappi*); 3) eesti häälikusüsteem liigitatakse lihthäälikuteks ja liithäälikuteks; viimased koosnevad teistest häälikutest (diftongid ja konsonantühendid); hilisemates fonologiseeringutes muutuvad need liithäälikud foneemideks (nt Ariste 1953; Lehiste 2000 [1977]) – niisiis koosnevad eesti keeles ühed foneemid teistest foneemidest; see on mistahes fonoloogiateoorias päris võimalatu vasturääkivus; 4) astmevaheldust käsitatakse foneetika nähtusena, nii nagu seda näeb keeleajalugu; see on ainus punkt, milles keeleajalooline vaateviis on nn eesti rahvuslikku keeleteadust mõjutanud – kuni 1980-ndate aastateni peeti kooliõpikutes astmevaheldust häälikuõpetuse osaks, kuigi sünkroonses keelekirjelduses ei ole vähimatki kahtlust, et üldkeeleteaduse seisukohalt on eesti keele astmevaheldus tüüpiline flektiivse morfofonoloogia nähtus, millel on oluline osa morfoloogiliste vormide eristamisel (nt *jalg* : *jala* : *jalga*).

Uus “rahvuslik” õpetus eesti häälikusüsteemist tõi kaasa lahkumise üldkeeleteaduse pinnalt, mida olid esindanud Faehlmann, Ahrens, Hurt ja Wiedemann. Peaaegu terve sajandi kestel leiti, et eesti keelt tuleb analüüsida teisiti, kui teisi keeli. Eesti keele kolm häälikuvälde, liht- ja liithäälikud (viimased oma kahe vältega) pidid justkui ümber lükkama või vähemalt täiendama üldkeeleteaduse tõdesid. Foneemiteooria ajastul esitati korduvalt seisukoht, et eesti keeles on eraldi foneemideks nii

häälikute kolm kestusastet kui ka häälikuühendite välted, foneemide loend võib olla avatud ja umbes kümme või rohkem kordi ulatuslikum kui teiste keelte keskmine. Sellise teooria ümberlükkamine on olnud raske ka seetõttu, et eesti keeleteaduse kõige kõlavamad rahvusvahelised korüfeenimed Paul Ariste ja Ilse Lehiste jäid lõpuni truuks kolme välte teooriale koos kõigi selle teooria vastuoludega. Nüüdseks on teaduslikus kirjanduses selle vaatega näiliselt lõpp tehtud, aga ainult näiliselt ja deklaratiivselt.

Erinevalt Veskest ja Hermannist käsitlesid Ahrens ja Wiedemann eesti keelt üldkeeleteaduse (Ahrens ka soome keele, Wiedemann mitte) raamis. Wiedemann käsitles eesti silbiprosoodiat viisil (Wiedemann 1875), mille juurde sada aastat hiljem tagasi pöörduti ning mis on tänapäevastes eesti foneetika kirjeldustes mõningaste variantsustega üldtunnustatud. Aga sinna jõuti saja-aastase vaheajaga (umbes 1880–1980), mille kestel Ahrensit ja Wiedemanni käsitati keelemeestena, kes ei saanud aru eesti keele eripäradest.

Seejuures ei puudunud mõneski põhjalikumas eesti keele grammatikas astmevahelduse keeleajaloolise kujunemise lühiülevaade (nt Loorits 1923: 11; Muuk 1927: 23–24; Jänes 1966: 80–81), mis peaks suunama silbikeskse mõtlemise juurde. Sellisel taustal on tagantjärele vaates üllatav, kuidas prosoodiliste, silbiga seostatud häälikumuutuste tagajärjel tekkinud uuendus eesti prosoodiasüsteemis tõlgendati ümber häälikutega seotud nähtuseks. Samal ajal lülitati astmevaheldus keeleajaloo põhjal foneetika osaks, koguni sel määral, et Eestis ja eesti keeleteadlaste osavõtul koostatud soome keele õpikutes-grammatikates arvati astmevaheldus foneetikasse (nt Grammatika 1958; Palmeos 1963).

Näiteid “rahvuslikus keeleteaduses” valitsevast teoreetilisest segadusest häälikuväldete, silbiväldete ja astmevahelduse käsitlemisel leiaks igast õpikust või ülevaateosest. Elmar Muuk oli sõjaeelse Vabariigi kõige silmapaistvam õigekeelsuslane ja õpikute autor, kelle poolt väljatöötatud kaanon häälikusüsteemi ja astmevahelduse käsitlemiseks leidis matkimist ka Eesti NSV-s. Selles kaanonis (nt Elmar Muugi “Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus”; 1927) on keeleajaloolised tõed

ja sünkroonne keelekäsitlus ning foneetika ja morfoloogia segamini: kõneldakse sõna astmetest, silbiväldetest ja häälikute astmevaheldusest; viimane esitatakse otse tabeli kujul, milles häälikutel on tugev ja nõrk aste, nii et näiteks tugevaastmelise konsonandi *b* nõrk aste võib olla \emptyset või *v* – häälik vaheldub kaoga või mõne muu häälikuga, nagu *tuba* : *toa* ja *leiba* : *leiva* (Muuk 1927: 25; mõnes väljaandes nimetatakse seda ka häälikute laadivahelduseks, nt Muuk 1936: 27). Sellise sõnastuse korral ei ole astmevaheldus sõnatüve omadus, vaid häälikute võime esineda mitmel kujul, mis sellisena kuulub häälikuõpetusse, mitte morfoloogiasse. Kui selline õpetus oleks loogilise lõpuni arendatud, siis oleks tulnud väita, et häälik *b* esineb ka hääliku puudumisena ja *v*-na, *v* aga on mitmesugust algupära – on algne *v* ja *b* nõrgasastmeline vaste *v*. Keeleajalooliselt see ongi nii, aga tänapäeval ei ole mingit vahet, kas *v* on algupärane (*laeva*) või tüve laadivaheldusprotsessi tagajärg (*leiba* : *leiva*). Kogu laadivahelduse repertuaar esitati häälikute vaheldumisena, mitte sõna tüvekujude vaheldusena. Teoreetiliseks-metodoloogiliseks toeks niisugusele tõlgendusele oli **sisehäälikute** mõiste.

4.4. Sisehäälikuid ja häälikuvälteid ei ole võimalik ühendada silbivälte teooriaga

Sisuliselt sama astmevahelduse seletuse esitavad Elmar Muugi eesti keele õpikud 1930-ndate aastete lõpuni (nt Muuk 1936: 27; Muuk & Mihkla 1936: 80 jj; Muuk & Mihkla 1938: 26 jj) ning see esitusmudel kandus üle ka sõjajärgsetesse eesti keele õpikutesse, kuni Eduard Väari eesti keele keskkooliõpiku 10. trükini välja (Väari 1980: 21).

Foneetikasse kuuluvate nähtuste (häälikute kvaliteedid ja silbipikused) segiajamine grammatikasse kuuluvate nähtustega (astmevaheldus) muutus kõigutamatuks õpetuseks. Oleks õiglane märkida, et kõigist sõjaeelsetest grammatikutest ja õigekeelsuslastest oli Elmar Muuk nähtavasti ainus, kes kahtles kolme häälikuvälte teooria õigsuses (Muuk 1925) ja märkis oma “Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus” (1933) silbivälteid, mitte häälikuvälteid (*`kont`sert*, mitte *kon`tser`t*).

Tänapäevased eesti keele esindusteosed deklareerivad küll häälikuvältest ja sellega seotud mõistestikust loobumist, aga tegelikkuses ollakse häälikuvältest loobumisest väga kaugel.

Suhteliselt hiljutine Mati Erehti, Tiiu Erehti ja Kristiina Rossi “**Eesti keele käsiraamatu**” kolmas trükk (EKK 2007: 209) defineerib astmevaheldust järgmiselt: “Sõna eri vormides esinevad tüvekujud võivad üksteisest erineda oma astme poolest, st välte või sisehäälikute poolest või nii välte kui ka sisehäälikute poolest, nt `haara/ma : haara/ta, tõbi : tõve, `ohka/ma : oha/ta. Astme poolest erinevate tüviallomorfide vaheldumist sõna morfoloogilises paradigmas nimetatakse astmevahelduseks”.

Akadeemiliseks nimetatav EKG I (1995) defineerib astmevaheldust praktiliselt samasuguses sõnastuses: “Eesti keeles võib ühel ja sellel samal tüvel olla eristmelisi allomorfe, s.t allomorfe, mis erinevad üksteisest oma välte poolest ja/või sisehäälikute foneemkoostise poolest [---] Astme poolest erinevate tüviallomorfide vaheldumist sõna morfoloogilises paradigmas nimetatakse tüve astmevahelduseks” (§115, lk 144). Joone all antakse ka sisehäälikute traditsiooniline (Mihkel Veskel alguse saanud) definitsioon: “Sisehäälikuteks nimetatakse sõna tüvehäälikuid alates pearõhulise (või kaarõhulise) silbi vokaalidest (incl.) kuni järgmise silbi vokaalideni (excl.), nt *elama, kaste*.”

Sisehäälikute mõiste on vastuoluline konstrukt, kahtlane, kas seda mõistet üldse vaja on. Mihkel Veskel olid *sisemised healed* töövahendiks kõigi astmevaheldusliikide määramisel; ka hilise vältevahelduse puhul oleks Mihkel Veske ortograafias sisehäälikuid tugevas ja nõrgas astmes kirjutatud erinevalt: nt *karja* ja *karrja*. Kuna Ahrensi ortograafia silbi-prosoodia ülekannet segmentaalsesse väljendusse ei võimalda, siis on sisehäälikud hilise vältevahelduse astmete määramisel kasutatud: sisehäälikud on II vältes *karja* ja III vältes ` *karja* puhul samased ning tugeva ja nõrga astme eristamine on võimalik üksnes mõlemas astmes kahe-silbilisi kõnetakte võrdlevalt hääldades.

Võib paista, et EKG I (1995) saab aru sisehäälikute otstarbetusest hilise vältevahelduse kirjeldamisel. Aktsendi ja välte seose käsitlemisel kõneldakse rõhusilbi hääldamiserinevustest, mitte sisehäälikute

erinevusest (§ 88, lk 113–114). Kuid eesmärgiks on ikka jõuda välja kolme erineva vältega kõnetaktide vastandumiseni (mis ei ole vale); seejuures väidetakse, et “kolmas välde vastandub teisele või (harvem ka) esimesele [---]”. Seegi väide poleks vale, kui näitesõnaks oleks *pesa* : *p`essa* või *osa* : `ossa ning kui selliseid näiteid järjekindlalt käsitatakse häälikusüsteemi võimaluste kasutamiseni morfoloogias ja morfofonoloogias; kuid kui III ja I välte vastandamise näitesõnaks on *k`oht* : *koha*, siis on häälikusüsteemi võimaluste analüüs ja morfofonoloogia (laadivaheldus) segamini aetud (§ 88, lk 114). Analüüsitasandite segiajamine eesti keele häälikusüsteemi ja morfofonoloogia-morfoloogia uurimisekirjeldamise tänapäevases peavoolus on probleem palju laiemaltki.

“Eesti keele käsiraamat” (EKK 2007: 63) annab peatükis “Kuidas määrata sõnaväldet” juhise: “Vältevastandus saab esineda ainult **rõhulistes silpides**. Seepärast on sõnavälte määramisel oluline jälgida sõna sisehäälikuid, st häälikuid, mis algavad (pea)rõhulise silbi esimese vokaaliga ja lõpevad järgmise silbi vokaali ees, nt *ka-la*, *kal-lis*, *kau-nis*, *kar-tul*, *arheoloogia*, *põu-e*. Morfoloogilistesse tunnustesse kuuluvaid häälikuid sisehäälikute hulka ei arvata, nt sõnas *heintele* ei kuulu *t* sisehäälikute hulka: *hein-tele*”.

Selline käsitlus ja ka sõnastus on püsinud “Eesti keele käsiraamatu” kolmes trükis (1997, 2000, 2007) muutmatuna. Arusaamatust ja segadust on käsiraamatu vältekäsitluses küllaga.

1. Käsiraamat eeldab, et välte määramisele (st sõnavormi häälikulisele analüüsile) peab eelnema morfoloogiline analüüs (näide *heintele*). Kuid sõnu suudetakse hääldada ka siis, kui nad on potentsiaalsed sõnad, millel tähendust pole või mille tähendust ja morfoloogilist koostist ei teata. Näide *heintele* on foneetilise-fonoloogilise ja morfoloogilise tasandi segiajamine. Aga kuidas määrata sisehäälikuid ja väldet vormides nagu *kä-te*, *ve-tel*? Või vormides nagu *so/i/d*, *ma/i/d*? Kas need sõnavormid on I vältes, kuna sisehäälikuks jääb käsiraamatu definitsiooni järgi ainult lühike vokaal? See on võimatu. Grammatiline homonüümia on eesti keeles väga ulatuslik; täpselt ühtmoodi hääldatavad homonüümid võivad saada erineva morfoloogilise analüüsi, kuna

neil on erinev morfeemkoostis, kuid see ei saa mõjutada foneetilist analüüsi: nt *sai* 'nimisõna nom' ja *sa/i* 'saama-verbi imperfekt' on foneetiliselt eristamatud.

2. Sisehäälikute väljaeraldamine võimaldab määrata ainult I välde ning lühikese ja pika esisilbi erinevust, aga II ja III välte erinevust mitte (*kau-nis* ja *'kau-nis* on ühesuguste sisehäälikutega), kuigi just II ja III välte erinevus on eesti keele prosodia põhiprobleem ning nn I valde on vastanduste ahelasse toodud kolme häälikuvälte teooria mõjul ja selle õigustamiseks (Hurdal see puudus). Ka EKK (2007: 63) tunnistab, et vältevahelduse korral saab II ja III välte erinevust määrata ainult häälduse alusel – kahesilbilist (kõnetakti ulatusega) sõna või sõnaosa hääldades. Milleks siis sisehäälikud?

3. Märgatava kõhklusega tunnistatakse II ja III välte vastandus prosoodiasse kuuluvaks nähtuseks. “[--] peab enamik uurijaid vältevastandust vähemalt ositi suprasegmentaalseks nähtuseks” (EKK 2007: 61). Kogu seda peatükki (“Häälikute ja foneemide pikkus. Sõnavälde”) läbib kolme pikkusastme ideoloogia: häälikud ja silbid on kas lühikesed, pikad või ülipikad: “Nii üksikut häälikut kui ka teatud silpe on eesti keeles võimalik hääldada kolme erineva pikkusega, mis annab sõnadele erineva tähenduse” (EKK 2007: 60). Ei ole nii: üksikut häälikut ei ole väljaspool kõnetakti kuidagi võimalik hääldada kolme erineva pikkusega ning konsonantide puhul on esmavältiliseks tõlgendatud 2. silbi algulise konsonandi vastandamine silbipiirilistele geminaatkonsonantidele põhimõtteliselt väär, sest silbialgulisel konsonandil (*ka-la*) on ainult omapikkus, mis konstrueeritakse vastanduma pika silbi lõpuna funktsioneeriva geminaadi esiliikmega, et saada kolm häälikuvälde *kala* – *kalla* – *ka'lla*. Kolme sõnavälte kontseptsioon on sündinud kolmest häälikuvältest ning ajalisel alles Grenzsteini ja Veske “teooria” järel; veel Hurdal oli selge arusaamine, et prosoodiline on üksnes pika rõhusilbi hääldamine kas kerge või terava rõhuga; nn I valde ei ole üldse hilise vältevahelduse vältevastanduste objekt.

4. Kolme häälikuvälte teooria on käsiraamatus esindatud peatükis “Häälikute pikkuse märkimine”. Nn eesti ortograafia põhireegel

esitatakse sellisel kujul: “Kõik häälikud, v.a *b, d, g, f* ja *š*, kirjutatakse **ühe tähega**, kui nad on **lühikesed**, ja **kahe tähega**, kui nad on **pikad või ülipikad**” (EKK 2007: 68–69; sama sõnastus on ka käsiraamatu varasemates trükkides). Reegli järel esitatakse täiesti traditsioonilises vaimus kolmikvastanduste näiteid nii vokaalide kui ka konsonantide osas (roogib *kalu* – elu on *kaalul* – kolm *kaalu*; ilus *lina* – suured *linnad* – nägi suurt *linna* jne). Ja edasi: “Lühikesed sulghäälikud kirjutatakse *b, d, g*, pikad *p, t, k*, ülipikad *pp, tt, kk* [---]” Kolme häälikuvälte klassikalisteks näideteks on *kabi* – *kapi* – *kappi*, *koda* – *kotad* – *kotta*, *lagi* – *laki* – *lakki* (EKK 2007: 69). See on häälikuvälte teooria kõige ehedamal, Mihkel Veskest ja Ado Grenzsteinist päritud kujul.

Eesti ortograafia nn esimene põhireegel (“Kõik häälikud, v.a *b, d, g* [---]”) on käsiraamatus esitatud väga ebaõnnestunud sõnastuses; sellest pole võimalik aru saada isegi häälikuvälde uskudes: kas siis *b, d, g* ei kirjutatagi lühikestena ühe tähega?

Ka eesti ortograafia nn teine põhireegel lähtub häälikupikkustest: “**Häälikuühendis** (kaashäälikuühendis või diftongis) **kirjutatakse iga häälik ühe tähega**, tema pikkusest olenemata: *kupli, lahke, katsed*, [---] *linlane, kausjas, poeg, laul* [---].” (EKK 2007: 69). Selline sõnastus ei jäta kahtlust, et häälikulise ja ortograafilise analüüsi sisuks peab käsiraamatu arusaama järgi olema häälikute pikkuse analüüs.

5. Häälikuvälte teoorias on alati olnud probleemiks (õieti võimatuseks) geminaatklusiilide astmevahelduse erinevate silbitüüpide, nagu *looka* : *looga*, *lauta* : *lauda*, *panka* : *panga* käsitamine-käsitlemine ühtse tüübina nii morfoloogias kui ka morfofonoloogias, sest häälikuvälte teoorias tuleb *looka* : *looga* ja *lauta* : *lauda* puhul määrata pika vokaali või diftongi välde ning sellele järgneva klusiili välde (EKK 2007: 68–70); *panka* : *panga*, *märki* : *märgi* jne puhul aga tuleks selle teooria järgi määrata vokaali (lühike) ja sellele järgneva konsonantühendi välde. Mis Faehlmannile, Ahrensile, Hurdale ja Wiedemannile oli enesestmõistetav, on “rahvuslikus keeleteaduses” ka selle keeleteaduse lipulaevadele mõistetamatu. Astmevahelduse ja morfoloogia kirjeldamisel (EKK 2007: 214 jj) on neid silbitüüpe (*pank* : *panga*, *kaup* : *kauba*, *vaatama* :

vaadata) siiski käsitletud koos, nii et häälikuõpetus ja morfoloogia pole käsiraamatu kaante vahel unisoonis – häälikuõpetus on eriti truult kinni kolmes häälikuvältes.

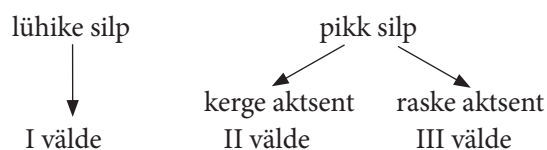
Ahrensile oli täiesti selge nii ortograafia, astmevahelduse kui ka morfoloogia tasandil, et *noot*, *laut*, *hurt* on ühesuguste esisilbipikkustega, nad kirjutatakse ühe ja sama reegli järgi ning nende vaheldused (geminaatklusiilide astmevaheldus, Ahrensil *emollitsioon*) ja morfoloogia on ühesugused (Ahrens 2003 [1853]: § 65, lk 128–129).

6. Geminaatklusiilide astmevaheldust nimetab nii käsiraamat kui ka akadeemiline EKG I (1995) **pikkusmuutuseks**. Käsiraamat defineerib erinevate astmevaheldusliikide suhet järgmiselt: “Pikkusmuutus on vältemuutuse alaliik” (EKK 2007: 214). Ei ole! Nn pikkusmuutus on astmevahelduse üks algseid liike (koos laadivaheldusega) ning hiline vältevaheldus lihtsalt hõlmas kõik keeles olemas olevad sõnavormid, kui häälikumuutuse (III ja II välte eristumise) tingimused selleks sobisid. Nii on häälikumuutuste puhul põhimõtteliselt alati. Nn pikkusmuutuse alla kuuluvad tõepoolest geminaadist ühe klusiili väljalangemisega muutustüübid *`panka : panga*, *`kaupa : kauba*, *`vaata/ma : vaada/ta*, kuid täiesti kindlasti mitte pikkusmuutusega kokku pandud vaheldusjuhud *rõngas : `rõnga* või *seade : `seade*; viimased on tüüpilised hiline (prosoodilise) vältevahelduse juhud, *seade : `seade* pealegi hiline tuletis, mis hästi ei sobitugi eesti häälikusüsteemi (*ea*-diftong on tüüpiliselt III-vältelise, aga mitte II-vältelise silbi diftong). Geminaatide astmevaheldus on segmentaalne, nagu laadivahelduski, aga hiline vältevaheldus ei ole segmentaalne.

Kogu selle ebavajaliku segaduse põhjuseks on suutmatus lahti ütelda kolme häälikuvälte vaateooriast ning lahkulöömine üldkeeleteaduslikust vaatepunktist; selle tulemusena loobutakse soome keele ja eesti keele morfofonoloogia olulise ühisosa tunnustamisest ning eesti keele tõeliste erijoonte selgest väljaeraldamisest.

7. Katse lahti ütelda häälikuvälte teooriast siiski tehakse nii käsiraamatus kui ka akadeemilises grammatikas EKG I (1995). Käsiraamatus (EKK 2007: 62) esitatakse eesti prosoodia skeem, mis peaks olema

põhimõtteliselt vastuvõetav enamikule eesti prosoodia uurijatest, kes ei lähtu häälikuvältest (Wiedemannist Martin Ehalani): lühike rõhuline silp on I välde, pikka rõhulist silpi aga saab hääldada kerge või raske aktsendiga, mis liigitatakse vastavalt II ja III välteks:

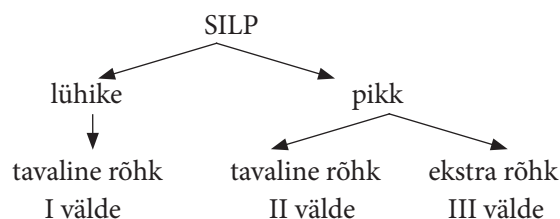
“Niisiis on eesti keele kolme välde vastandus fonoloogiliselt kirjeldatav kahe kaksikvastanduse summana: 1) segmentaaltasandil vastanduvad lühikesed ja pikad foneemid (ja silbid); 2) suprasegmentaaltasandil jagunevad pika rõhusilbiga kõnetaktid kerge- ja raskeaktsendilisteks” (EKK 2007: 62). Teise vastanduse sõnastusega saab ainult nõustuda, kasutatu siis missugust terminoloogiat tahes.

Kahjuks on see iseenesest õige skeem käsiraamatus (osalt ka akadeemilises grammatikas) butafoorne. Mõistlikule skeemile eelneb ja järgneb käsiraamatus pidev jutt lühikestest, pikkadest ja ülipikkadest häälikutest. Mõistetakse küll, et häälikuvälte aeg on möödas, aga silbi- välte või kõnetaktivälte olemust kirjeldada ilma kolme häälikuvälteta ei suudeta. See on nagu kerakujulise Maa ja lapiku Maa arusaamade võitlus kerakujulise Maa teadmise algfaasis. Teati juba, et Maa on kerakujuline ja et on võimalik ümber Maa purjetada, aga maakaardid joonistati ikka selliselt, et taldrikukujulist Maad katab taevakumm, mis äärte peal tuleb maapinnale nii lähedale, et Jäämere taga saavad elada ainult pudelipikkused pügmeed. Selliseid maakaarte trükiti koguni meresõidukeskustes Antwerpenis (nt 1579. aastal) ja Veneetsias (nt 1596. aastal), kuigi ümbermaailmapurjetamised olid juba tõsiasi.

Käsiraamat lähtub (nagu ka EKG I 1995) lühikeste ja pikkade foneemide vastandamisest eesti keeles. Ka astmevaheldust lubatakse kirjeldada, lähtudes lühikestest ja pikkadest segmentaalfoneemidest (EKK 2007: 61). Õnneks seda siiski ei tehta (teisiti EKG I 1995, mis järgib seda

lubadust), vaid astmevaheldust (EKK 2007: 208–223) ja morfoloogiat kirjeldatakse Ahrensi ortograafias, mistõttu see on – kõigist küsitavustest hoolimata – hõlpsasti jälgitav. Fonoloogiamängud ja originaalitse mise taotlused eesti keele kulul ongi osalt olnud võimalikud seetõttu, et morfoloogia kirjeldamisel oma postulaate ei rakendata, vaid morfoloogiat kirjeldatakse Ahrensi ortograafias.

“Eesti keele käsiraamatu” 1. trükiga samal aastal ilmunud **Martin Ehala** “Eesti keele struktuur. Õpik güm[n]aasiumile” (1997) esitab “Eesti keele käsiraamatust” oluliselt erineva fonoloogilise tõlgenduse: pikki foneeme pole, pikad häälikud on kahe ühesuguse foneemi järjendid (Ehala 1997: 63 jm), silbipikkuste skeemi ja ka seletuse järgi “III välde on iseäralik rõhk, millega võib hääldada pikki silpe” (Ehala 1997: 62).

Silbivälte skeemid siin viidatud käsitlustes on terminoloogia erinevustest hoolimata sisuliselt samased, aga pikkade foneemide küsimus on otsustatud vastandlikult; käsitluste olulisim erinevus on selles, et käsiraamat pole suutnud loobuda kolmest häälikuvältest, Ehala on see korda läinud, kuid sõnakasutuses ähvardab kolme häälikupikkuse tont ka teda: “[---] eesti keele häälikutel ei ole kolme pikkusastet, sest üks arvatav pikkusaste – ülipikk häälik tuleneb ju erilisest rõhust, mitte hääliku kestusest” (Ehala 1997: 62).

4.5. Eesti ortograafia nn põhireeglite problemaatilisus

Eesti keele ortograafia reeglistamine on toimunud nii, et kerakujuline Maa (Ahrensi ortograafia) on tõlgendatud lapikuks, et siis lapiku Maa kaardid (kolme häälikuvälte määramine) uuesti sobitada kerakujulise Maa pildiga (Ahrensi ortograafiaga). Eesti ortograafia “teooria” (kui nii üldse on põhjust ütelda) lähtub sellest, et Ahrensi ortograafia ei ole kooskõlas eesti keele häälikusüsteemiga, sest Ahrens ei teadnud midagi eesti keele häälikute kolmest pikkuse järgust. Selle vea peavad parandama eesti ortograafia kaks põhireeglit. Kõigepealt tuleb igas Ahrensi ortograafias kirjutatud sõnavormis määrata iga hääliku valde – kas lühike, pikk või ülipikk – ning siis sellele määrangule vastavalt kirjutada, ja seejärel eesti ortograafia II põhireegli järgi parandada I põhireegli järgi kirjutatud, et kirjutatu sobiks Ahrensi ortograafiaga.

Kuna “Eesti keele käsiraamatus” on nn esimene põhireegel esitatud arusaamatus sõnastuses, siis on järgnevas mõlemad reeglid toodud klassikalisel kujul Johannes Valgma ja Nikolai Rømmeli omal ajal palju kasutamist leidnud “Eesti keele grammatikast” (Valgma & Rømmel 1968: §§ 496, 498, lk 355–357). Johannes Valgma on need reeglid sõnastanud järgmiselt:

“I põhireegel. Lihthäälik kirjutatakse esimeses vältes ühe, teises ja kolmandas vältes kahe tähega [---]”

“II põhireegel. Häälikuühendeis (konsonantühendeis ja diftongides) kirjutatakse häälik ühe tähega [---]”

Õige kirjutamine eeldab niisiis järgmisi samme: 1) määrata kõigi häälikute valde – I, II, või III – ning kirjutada I-välteline häälik ühe ning II- ja III-välteline häälik kahe tähega; tuleb kindlaks määrata see, mille väljendamist Ahrens oma ortograafias ei ole taotlenud ega ole saanudki taotleda – häälikute vältes; 2) esimene ortograafiareegel annaks tulemuseks Mihkel Veske häälikuväldete teoorias soovitud ortograafia, näiteks nii: *karrja*, *käiima*, *kiuusate*, *makksa* jne; Ahrensi ortograafiasse jõudmiseks tuleb eesti ortograafia I põhireeglile lisada II põhireegel, mis

võimaldab teisendused *karrja, käiima, kiuusate, makksa > karja, käima, kiusate, maksa* jne. Kõigepealt tuleb pimedas toas üles otsida kolmes eri suuruses mustad kassid, keda seal ei ole, ja seejärel osa neist toast välja ajada! Eesti ortograafia teise põhireegli tõttu oleme olukorras, kus kirja-pilt *newyorklane* on igati korrektne, *tallinnlane* aga mitte! Ja üks *kausjas, usjas, lipkond* jts ole ka selle nn teise põhireegli sünnitatud ortograafia-ebardid.

Eesti keele ortograafia nn põhireegleid poleks vaja, kui Ahrensi ortograafiat ei tõlgendataks kolme häälikuvälte valetooria prisma läbi. Etteheidete tegemine Ahrensi ortograafiale algas kohe, kui eesti keeleteaduse lavale astusid eesti rahvuslikud keeleteadlased: Mihkel Veskest alates kuni kõige uuema ajani on kõlanud etteheited, et Ahrens pole mõistnud eesti häälikusüsteemi.

Kui raske on terve sajand kestnud kolme häälikuvälte sundideest vabaneda, selle illustratsiooniks võiks tuua palju näiteid, aga piisab eespool analüüsitud “Eesti keele käsiraamatust” (3 trükki!) ja akadeemilisest “Eesti keele grammatikast” I (1995) kui eesti keele häälikusüsteemi ja morfofonoloogia uurimise peavoolu tippudest. Päris tüüpiline on selline olukord: saadakse aru, et häälikuvälte aeg on läbi, aga vabaneda kolmest häälikuvältest ei suudeta. Mis siis veel rääkida igat masti skribarite õigekeelsusekirjade brošüüridest ja aabitsatest, mida kirjastajad üksteise võidu Eesti riigikeele õppimise-õpetamise turule toovad.

4.6. Kolm (hääliku)välde ei lahku rahvuslikust keeleteadusest

Siiski, jää liigub. Aga aeglaselt. Akadeemiline hinnang on pigem äraootav kui selge seisukohavõtuga. Tartu Ülikooli teadlaste kõigiti korrektne ja väga suures mahus ainet hõlmav koondteos “**Eesti keele hääldus**” (EKH 2016) esitab eesti keele foneetika uurimise ajaloo ja hetkeseisu akadeemiliselt-objektivistlikult, justkui oleksid eesti keele häälikusüsteemi kirjeldamisel erinevad teooriad võrdväärsed. Autorid on hoidunud neile teooriatele selge hinnangu andmisest: näiteks peatükis 6.1.3 “19. sajandi teise poole kaks eesti keele häälduse kirjeldust” ei tõuse

neutraalses sõnastuses kuidagi esile Wiedemanni ja Mihkel Veske teooriate antagonism just nimelt veldete käsitlemisel (EKH 2016: 198–201). Jakob Hurda puhul mainitakse tema prosodiakäsitlust möödaminnes. Kogu teost läbib varjatult või varjamatult kolme sõnavälte ideoloogia, ehk teisiti öeldes, katse päästa kolme välte müüt või vaade või arusaam küll kõnetakti-, küll jalateooriaga, küll moorateooria erinevate variantidega, küll autoriteetidele (nt Ilse Lehiste) viidates.

Äsja ilmus “Keeles ja Kirjanduses” **Küllil Prillopi** kaksikartikkel “Mida teeb moora eesti keeles?” (2018a: 245–364) ja “Varjatud muutused eesti keele prosoodilises struktuuris” (2018b: 433–452). Mõlemad väga mahukad artiklid on nende ajakirjanumbrite avaartikliteks.

Moorateooriaid on mitmesuguseid, aga Külli Prillopi moorateooriate osas väga erudeeritud artikkel on kahtlemata pühendatud eesti keele kolme välte mütoloogia kinnistamisele (Prillop 2018a: 346, 352–357 jm), selle erinevusega, et rõhuasetus ei ole kolmel häälikuvälte, vaid kolmel sõnavälte. Kuid kolme sõnavälte moorateooria esitatakse põhiliselt ikka samade lihthäälikukombinatsioonide varal, mida Leho Vörkust alates (Vörk 1966: 33–34; vrd ka Hinderling 1981: 98–99; Prillop Leho Vörku ei viita) üle poolesaja aasta on aegajalt kasutatud eesti “lihthäälikuveldete” kombinatsioonide illustreerimiseks: *ude* (I) – *ute* (II) – *utte* (III) – *uude* (II) – *uute* (II) – *uude* (III) – *uute* (III).

Prillopi kaksikartikli analüüs pörkab juba eos erinevate teadusideoloogiate kokkusobitamatusel: Prillopi analüüs ja moorateooria absolutiseerib eksperimenti ja mõõtmistulemusi (eeskujuks Ilse Lehiste); teistsuguses vaateviisis luuakse keele mudel pigem struktuurse analüüsi kui mõõtmistulemustega (ka Hint 2016). Näiteks geminaatidest kõneldes ütleb Prillop: “Häälduses on siiski tegemist ühe pika häälikuga, mitte identsete häälikute järjendiga” (Prillop 2018a: 352). Ja teisel: “[---] geminaadid on pigem pikad häälikud ning hääldusorganid ei korda geminaatide hääldamisel sama liigutust kaks korda, nagu peaks olema topeltkonsonandi puhul” (Prillop 2018a: 357–358; viide ka Pärtel Lippusele).

Strukturalist näeb asja teisiti. Geminaadid on struktuurselt paralleelsed C_1C_2 -ga, nagu pikad vokaalid on struktuurselt paralleelsed

diftongidega (viimast tunnustab nähtavasti Prillopki, vrd *paati* : *paadi* ja *koitu* : *koidu* kokkuarvamist).

Struktuurses tõlgenduses on *mat(t)i*, *matsi* ja *masti* silbistruktuuride maatriksis ühtmoodi kahesilbilised, kinnise esisilbiga ja obstruendiga 2. silbi alguses ning edasi-tagasi teisendatavad II- või III-vältelisteks. Enne eksperimenteerima ja mõõtma asumist peab olema arusaamine, et need silbitüübid on sarnased. Kui eesmärgiks on otsida põhjendusi, et üks neist eraldada mooradega manipuleerimiseks, siis eesti keele rõhusilpide II ja III välte erinevuse usutavat mudelit ei sünni. Ja keeleajalooliselt: nt muutus *pitka* > *pikka* ei too kaasa muutust silpide ehituses ega ka foneemide arvu vähenemist.

Samalaadne vahekord valitseb strukturalisti vaatekohast pikkade vokaalide ja diftongide vahel: variantide vaheldus *suo* ja *soo* ei muuda sõnavariandi foneemide arvu ega silbi fonoloogilist struktuuri; *leiva* > *lēva* /leeva/ ei muuda lahtise pika vokaalse silbituumaga silbi ehitust; pikkade vokaalfoneemide hüpotees muudaks selle (ja kõik sellelaadsed) varieerumised supletiivsuse (foneemiasenduse) juhtudeks, mis mingil kombel ei aita aru saada eesti keele morfoloogiast ja morfofonoloogiast.

Kust tuleb Külli Prillopi poolt aktsepteeritud piirang, mille kohaselt “vältida tuleks identsete segmentide järjendeid ühe morfeemi piires” (2018a: 361)? See piirang tuleb, nagu nüüd öeldakse – lambist – sellel ei ole ega saagi olla põhjendust. See on Prillopile vajalik, sest selle piirangu alusel saab geminaatsust tõlgendada mooraliseks. Prillop väidab, et enamik uurijaid on üksmeeles selles, et jalg on maksimaalselt kahesilbiline (2018a: 351). Mõned uurijad peavad võimalikuks ka kolmesilbilist jalga, aga kui enamusele apelleerida, siis on tõesti sedamoodi, et enamik eesti keele uurijaid on olnud sada aastat üksmeeles selles, et eesti keeles on – erinevalt teistest keeltest – häälikutel kolm völdet ja häälikuühenditel kaks völdet (hiljem on veidi väiksemal enamikul jätkunud üksmeelt ka selles, et eesti keeles on ka häälikuühendid oma völdetega foneemideks). Sellise enamusearvamusega ei ole eesti häälikusüsteemi uurijatel tänapäeval võimalik arvestada.

Olgu Prillopi moorateooria graafiliselt kuitahes efektne, tema põhi-ideoloogiaks on ikka kolm häälikuvälde, kuigi seda otseselt ei öelda. Nagu kogu häälikuvälte teooria ajal nii on ka Prillopi puhul diagnostiliseks silbistruktuuride kolmik *paati : paadi, koitu : koidu, konti : kondi*. Kui ei mõisteta, et kõik need kolm silbitüüpi kuuluvad fonoloogias, morfofonoloogias, keeleajaloos (geminaatide astmevahelduse tekke seletuses) kokku, vaid esimest kaks (*paati : paadi ja koitu : koidu*) lahutatakse kolmandast (*konti : kondi*), siis ei ole lootustki aru saada, kuidas silbid funktsioneerivad eesti keele fonoloogilises ja morfofonoloogilises struktuuris ja kuidas need kolm silbitüüpi on keeleajaloos omandanud ühesuguse astmevahelduse (vrd 2018b: 440).

Prillop nendib: “I välde eristab II ja III väldest esisilbi struktuur” (2018a: 354). See peaks olema piisav põhjus, arvamaks nn I välde sõnad välja prosoodia analüüsist, kus tuleb eristada II ja III välde: esisilbi struktuur ei ole samal analüüsitasandil. Aga ei. Kui eesmärgiks on eesti keele kolme vältusastme müüdi põhjendamine, siis tuleb ka esisilbi segmentaalne struktuur ning II ja III välte prosoodiline erinevus kokku sobitada. Olgu veel kord selgemast selgemini öeldud: nn I välde ei puutu II ja III välte eristamise seletamisel asjasse, sest I välde sõnade esisilbi segmentaalne struktuur ei ole samal tasandil II ja III välte prosoodilise erinevusega.

Prillopi teorias on veel üks uuendus: ta liigitab eesti vältesüsteemi tulevikku prognoosides I välde sõnade esisilbi kergeks ning II ja III välte sõnade pika esisilbi raskeks (2018b: 434, 448). See lahutab Prillopi hüpoteetilise prognoosi Wiedemanni, Jakob Hurda, Valter Tauli, Robert T. Harmsi, Tiit-Rein Viitso (mõnes arenduses), Mati Hindi, Arvo Eegi, Martin Ehala jt eesti prosoodia tõlgendustest ning lükkab nn II ja nn III välte erinevuse tõlgendamise kerge ja raske rõhu, kerge ja terava rõhu, lauge ja terava aktsendi, tavalise rõhu ja ekstra rõhu, erilise silbi-kvantiteedi puudumise ja sellise kvantiteedi olemasolu (ja mis need terminid ongi) süsteemist täiesti uude dimensiooni: kui nii II kui ka III välte sõnad on raske esisilbiga (tegelikult on nad praegu lihtsalt pika esisilbiga), siis peab nende eristamiseks Külli Prillopi hüpoteesi kohaselt

toimima mingi muu mehhanism. Selline keeletulevik ei ole võimatu, aga on praegu siiski veel ettearvamatu.

Külli Prillop ütleb, et erinevalt Alan Prince'ist (1980) lähtub tema tänapäevastest moorateooriatest (2018a: 354). Alan Prince'i analüüsile ei ole ette heita mitte midagi: ongi nii, et sõna on III vältes, kui rõhuline silp saab moodustada omaette jala, ning II välte korral peab jalas koos olema pikk rõhuline esilsilp ja rõhuta silp. See kehtib ka tänapäevastes moorateooriates (vrd Wiik 1986).

Kes söandaks ütelda, et Ilse Lehiste ei tundnud eesti keele häälikuajalugu ning eesti keele fonoloogiana esitatud teostes on temagi lähtunud kolmest häälikuvältest ning häälikuühendite väldetest (nt Lehiste 2000 [1977]). Fonoloogia osas tuleb sama tõdeda Paul Ariste puhul, kelle eesti keele fonoloogia skits ei kannata fonoloogiana kriitikat, sest see ei ole midagi muud kui kolme häälikuvälte ja liithäälikute kahe välte teooria ümberjutustus fonoloogia termineid kasutades (Ariste 1953: 100–107). Niinimetatud rahvusliku keeleteaduse häälikuõpetuse jaoks oleks tõhetk pidanud saabuma foneemiteooriaga. Foneemiteooria käsitab keelelist kommunikatsiooni kui diskreetsete häälikuliste etalonide (foneemide) kodeerimist füüsikalistesse signaalidesse, nende edastamist helilainetena ning vastuvõttu ja dekodeerimist samadesse diskreetsetesse kommunikatsiooniüksustesse (foneemidesse). Foneemiteooria(te) põhialused on universaalsed ning tänapäeval ei ole vähimatki võimalust kahelda selle teooria õigsuses: juba osatakse inimajus lokaliseerida piirkonnad, kus foneemide tunnuseid töödeldakse. Ka eesti keele fonoloogiat ei ole mõttekas käsitleda väljaspool üldteooriaid ja seoseid eesti keelele lähedaste fonoloogiliste süsteemidega.

5. Kokkuvõtte hääliku- ja silbivälte märkmisest eesti õigekeelsussõnaraamatutes (valikuliselt)

Ahrensi uus kirjaviis soodustas moodsa eesti rahvuse tekkimist. Kõik katsed selle põhimõtteid revideerida on küündimatud ja vastutustundetud. Eesti keele kasutajale piisab, kui õigekeelsusallikates märgitakse

tavaortograafiale lisaks silbi III vältet ja konsonantide palatalisatsiooni ning mõnel juhul ka silbipiiri (nt ÕS 2013 märgib III-vältelist silpi tähistades ka silbipiiri juhtudel nagu *idi`oom*, aga ei võta seisukohta silbipiiri suhtes juhtudel nagu *intuitiv`ism* – kas soovitam on *intuiti-vism* või *intu-iti-vism*).

Viimastel aastatel on moeasjaks saanud arutlused eestluse peatsest lõppemisest. Mõnedki rahvusliku identiteedi ja väärkuse sümbolid on kaotanud puutumatus. Vabariigi Valitsuse residentsi nimetatakse balti aadliku nime järgi Stenbocki majaks, haldusreform õonestab eesti nimevara, eesti keele positsioon teaduskeelena on seatud küsitavaks. Nendes ise valitud defetismi ja enesehäbistamise oludes on kange usuvõitleja misjonigrammatik Eduard Ahrens oma ortograafia ja selge grammatilise mõtlemisega kindlalt eesti identiteedi eestseisjate poolel.

Eesti keele häälikusüsteemi, prosoodia ja astmevahelduse uurimiseks loodi piisavalt tugev alus juba 1875. aastaks: Faehlmann oli käsitlenud astmevaheldust tüvefleksiooni nähtusena, Ahrens lõi eesti häälikusüsteemile sobiva ortograafia, Jakob Hurt ja F. J. Wiedemann andsid seletuse eesti prosoodia olemusele, astmevaheldust käsitati morfoloogiasse kuuluva nähtusena. Need seisukohad on pärast saja-aastast vaheaega tänapäeval jälle muutumas eesti keele foneetika ja morfoloogia uurimise peasuunaks, kuigi ikka ja jälle tehakse katseid päästa midagi sellest “rahvuslikust keeleteadusest”, mis opereerib kolme häälikuvälte, liht- ja liithäälikute ning sisehäälikutega.

Kompromissitu tagasipöördumine Faehlmanni ja Ahrensi ning Hurda ja Wiedemanni vaadete juurde aitaks mõista, kui asjatu on olnud erilise eesti keele teooria konstrueerimine, mis erineb üldkeeleteaduses tuntust ja tunnustatust. Kompromiss kerakujulise ja lameda Maa teooriate vahel ei ole võimalik. Eesti prosoodia uurimine on kahjuks paljuski kujunenud keeleteadlaste originaalitseamise võistluseks, milles tihti jäävad kaotajaks põhjendatud keeleteaduslikud vaated. Eesti keelt on esitatud tüüpilise toonikeelena, laest võetu põhjal on loetletud murrakuid, kus häälikutel ja silpidel on koguni neli vastanduvat pikkusastet, jpm. Kahjuks soodustab keeleteaduslike sensatsioonide esilekerkimist eesti

keeleteaduse tugev institutsionaliseeritus: Tartu Ülikool, Eesti Keele Instituut ja ajakiri "Keel ja Kirjandus" on nii tugevad teaduskauba märgid, et nende siltide all publitseerimine tähendab juba iseenesest suurt edumaad riiklike teadusauhindadeni või peavooluteooria staatusse jõudmisel.

Praegune arutus nendel teemadel ei ole esmakordne. EKG I (1995) ilmumise järel reageeris **Kristiina Ross** kriitikale (Hint 1997) kirjutisega "Eesti morfo(fono)loogia põnevamad probleemid: EKG *contra* Mati Hint" (Ross 1997). Tollest diskussiooniartiklist möödunud rohkem kui kahekümne aasta kestel ei ole kolme häälikuvälte teooria ja Ahrensi ortograafia kõverpeeglitõlgendus ilmutanud taandumise märke (vastupidistest deklaratsioonidest hoolimata). "Eesti keele käsiraamatu" 3. trükk (2007) kordas kümme aastat hiljem häälikuvälte seisukohti ja protseduure ning eesti ortograafia põhireegleid ikka samas arusaamatus sõnastuses, tegemata katsetki mõista Ahrensi ortograafiat või siis teoreetilisemal tasandil eristada häälikusüsteemi segmentaalset ja prosoodilist kihti. Kuidas saabki häälikuvälte teooria taanduda "rahvusliku keeleteaduse" ajalukku, kui kõigile teadlikele keeleteadajatele (eriti keeleõpetajatele) mõeldud tänapäevast keele uurimise seisu fikseerima-kajastama mõeldud koondteos ei suuda häälikuvälte teooriast vabaneda?

Just eesti ortograafia nn kaks põhireeglit ei võimalda lahti lasta kolme häälikuvälte valeteooriast. Kolme häälikuvälte määramine algab aabitsates ja jõuab maskeeritult kõige akadeemilisematesse grammatikatesse ja käsiraamatutesse veel palju aastaid, sest elamine keelemüüdis on mugavam ja harjumuspärasem kui püüdlemine vähem vastuolulise keelemudeli poole. Siiski on kolme häälikuvälte teooria aeg pääsmatult möödas, eesti aabitsate autoritel ja õigekirjametoodikutel tuleb Ahrensi ortograafia vabastada talle ülekohtuselt külge poogitud mõttetust ballastist. Eesti keeleteadus ei tohiks üheski uurimisvaldkonnas lubada endale peavooluvaadete kaitsmisel või propageerimisel vajumist korporatiivsesse ringkaitsesse, milles argumendiks muutub ka peavoolust erinevate seisukohtade avaldamisvõimaluste piiramine.

Taustu tundes annab välte märkimine õigekeelsussõnaraamatutes üsna selge pildi parajasti valitsevast välteideoloogiast: kus märgitakse üksikhääliku, kus häälikuühendi ja kus silbi III vädet.

Kolme häälikuvälte teooria apogeeks võib pidada 1950-ndate lõppu ja 1960-ndate algust, kuigi just 1960-ndate esimesel poolel pöördusid vähemalt kolm keeleteadlast, erinevalt küll, aga siiski, tagasi Wiedemanni arusaamade poole: ameeriklane Robert T. Harms (1962), Eestis Tiit-Rein Viitso (1962), paguluses Valter Tauli (1965–1966).

Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918 (Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne) III vädet ei märgi. See on õigekirjutuse, mitte õigehääliduse sõnaraamat.

Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat 1925–1937 ilmus kolmes köites Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna toimetustena (toimetaja Joh. V. Veski; I köide 1925; II köide 1930; III köide 1937; I köite koostamisel abistas Joh. V. Veskit Elmar Muuk, II ja III köite koostamisel Helmut Pürkop; vt ÕSi lätted 2007: 9). Sõnaraamat märgib häälikuvädet, tõstes III-vätelise hääliku või häälikuühendi esile poolpaksu kirjana: *aas, au, vaev, valla, aitama, ootama, kaikuma, kaotama, saatma, laast, kuusk, raat'sima, taatsi (tagurpidi), kaotsi, teiks (teie 'transl'), seik, mõistma, apteek, kontsert ...*

Sõnaraamatus analüüsitakse diftongis ülipikaks ainult diftongi järelkomponent; analüüsi vastuolulisust näitavad III välte määrangud *taatsi* ja *raat'sima, teiks* ja *seik* jpt süstemaatilised ebajärjekindlused; hilisdiftongide puhul on tendents analüüsida III-väteliseks hilisdiftongi järelkomponent ka geminaatklusiili ja obstruentse häälikuühendi ees (*kaotama, kaotsi*, vrd *ootama, aitama*; samasugust analüüsi esindab sõja-järgne TRÜ EKG I (1963: 100).

Väike õigekeelsus-sõnaraamat 1933 (koostanud Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus) märgib õigekeelsussõnaraamatute ajaloos ajavahemikus 1918–1999 ainsana **silbivädet** (ka kordustrükkides) ning on niimoodi otseses vastuolus Elmar Muugi enda koostatud eesti keele õpikutes esitatud häälikuvälte teooriaga: *'ap`teek, 'kont`sert, 'kaotama, 'raat'sima, 'kohtu`nik* jne. Selline III-vätelise silbi märkimisviis on väga õnnestunud: pikk sõnavorm jagatakse III välte

graavise märkidega kõnetaktideks enamasti just nii, nagu kõnetaktid realiseeruvadki.

Suur õigekeelsus-sõnaraamat 1948 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tartu: RK “Teaduslik Kirjandus”; ilmus kaks vihikut, kuni sõnani *kobras*) märgib kursiivkirjaga häälikuväldet “Eesti õigekeelsus-sõnaraamatu 1925–1937” eeskujul: *apteek*. Ülipikaks märgitakse diftongi teine komponent: *au, aur*. “Kolmandavätelistes sõnades märgitakse ü l i p i k k h ä ä l i k kursiivkirjaga: *päev, kell, töötama, saama*” (I vihik, lk 9).

Väike õigekeelsuse sõnaraamat 1953 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus) on tegelikult Elmar Muugi VÕS-i (1933) stalinistlike lisandustega piraattrükk: *`ap`teek* jne.

Õigekeelsuse sõnaraamat 1960 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Toimetanud E[rnst] Nurm, E[rich] Raiet ja M[agnus] Kindlam. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus) märgib häälikuväldet “Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu 1925–1937” järgi: *a`ptee`k, kon`tser`t, la`ul* ...; erinevuseks EÕS-ist (1925–1937) on *kao`tama-lao`stama* tüüpi silpides hilisdiftongi järel III-väteliseks analüüsida geminaatklusiil või obstruentse konsonantühendi esiliige, mitte hilisdiftongi jäelkomponent (vrd *kaotama* 1925. aasta EÕS-is ning *teotama* III-vätelise diftongi ja II-vätelise geminaatklusiiliga EKG I-s 1963: 100).

Õigekeelsuse sõnaraamat 1976 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Toimetanud R[ein] Kull ja E[rich] Raiet. Tallinn: Valgus) jätkab häälikuvälte traditsiooni: *a`ptee`k* jne. Erinevalt varasematest häälikuvältele orienteeritud õigekeelsussõnaraamatutest arvatakse diftong III-väteliseks tervikuna, kuid mitte III-väteliseks analüüsitud III-vätelise klusiili või obstruentühendi ees: *`au, aga au`k, au`stama, hau`kama*; diftong silbituumana on võrdsustatud pika vokaaliga: *vaa`stama* nagu *vai`kima* ja *laa`stama* nagu *lao`stama*; algupäraste ja hilistekkeliste diftongide vahe on kaotatud.

Õigekeelsussõnaraamat 1980 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Toimetanud R[ein] Kull ja E[rich] Raiet. Tallinn: Valgus) on kõiges olulises 1976. aasta sõnaraamatu kordustrükk.

Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999 (toimetanud Tiiu Erelt) märgib silbiväldet Elmar Muugi järgi, kuid tehniliselt Muugist erinevalt: *.ap.teek*. Diftongiga silbis on loobutud teise komponendi esiletõstmisest – diftong on III-väldelise silbi osa: *.lauge*, *.lauter* jne.

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013 (toimetanud Maire Raadik): 80 aastat hiljem ollakse lõpuks peaaegu tagasi Elmar Muugi märkimisviisi juures, kuid siiski selle ebaoovitava erinevusega, et III välte graavisemärk ei eralda kõnetakte, vaid kirjutatakse vokaalse silbituuma ette: *'apt'EEK*; nii jääb mulje, et kõnetaktid on *apt + eek*, kuid see pole nii – kõnetaktid on *ap + teek*.

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 2003 [1853]. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Eesti keeles: Eesti keele Tallinna murde grammatika. Esimene osa: Vormiõpetus. – Kristiina Ross (Toim.), Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–265.
- Ariste, Paul 1953. Eesti keele foneetika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Eek, Arvo 2008. Eesti keele foneetika. I. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Ehala, Martin 1997. Eesti keele struktuur. Õpik güm[n]aasiumile. Kännimees.
- EKG 1963 I = Eesti keele grammatika. I. Häälikuõpetus ja ortograafia. 1. vihik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- EKG I 1995 = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I: Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKH 2016 = Asu, Eeva-Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras. Eesti keele hääldus. Eesti keele varamu II. Tartu: Tartu Ülikool.
- EKK 2007 = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 1997, 2000. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Faehlmann, Friedrich Reinhold 2002 [1843]. Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Ersten Bandes zweites Heft (I/2). Dorpat–Leipzig,

- 15–26. Uustrükk: Kristi Metste (Koost.), Friedrich Robert Faehlmann. Teosed II, 37–49; eesti keeles: Sõnatiive fleksioonist eesti keeles, 50–60. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Reinhold 1852. Ueber estnische Orthographie. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 2, Heft 4, Dorpat. – Uustrükk: Kristi Metste (Koost.), Friedrich Robert Faehlmann. Teosed II, 221–244; eesti keeles; Eesti ortograafiast, 245–264. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Grammatika 1958 = Грамматика финского языка. Академия Наук СССР. Карельский филиал. Институт языка, литературы и истории. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- [Grenzstein, Ado] Piirikivi 1876. Eesti õigestikirjutuse parandajatele. – Eesti Postimees 50–52; 15., 22. ja 29. XII 1876. – Uustrükk: Simo Runnel (Koost.), Ado Grenzstein: Eesti haridus. Eesti mõttelugu 106. Tartu: Ilmamaa, 308–334.
- Harms, Robert T. 1962. Estonian Grammar. Uralic and Altaic Series 12. Bloomington: Indiana University Publications; Hague: Mouton.
- Help, Toomas 1988. Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu. – Keel ja Kirjandus 4, 198–207.
- Help, Toomas 1989. Akadeemik F. J. Wiedemann eesti ja soome keele erinevuste rõhutajana. – Seppo Suhonen (Toim.), Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Helsingin yliopisto, 15–30.
- Hermann, Karl August 2001 [1884]. Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis Tartu. – Uustrükk: Urmas Sutrop (Koost.), Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 25–140.
- Herman, Karl August 2001 [1900–1903]. Ahrens, Eduard. – Eesti üleüldise teaduse raamat, Tartu, 1900–1903, 179–181. Uustrükk: Urmas Sutrop (Koost.), Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 208–211.
- Hinderling, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hint, Mati 1971. *Licentia poetica* sõnarõhu valdkonnas. – Looming 10, 1567–1578.
- Hint, Mati 1983. Eesti keele õpik IX klassile. Tallinn: Valgus.
- Hint, Mati 1997. Eesti foneetika möödunud hiilgus ja möödumatu viletsus. – Keel ja Kirjandus 2, 73–82; 3, 157–164.

- Hint, Mati 2002. Eesti ortograafia (silbi)fonoloogiline põhi. – Keel ja Kirjandus 1, 17–25.
- Hint, Mati 2013. Ado Grenzsteini jälg häälikuvälte teooria eduloos ja eksitustes. – Keel ja Kirjandus 11, 842–850.
- Hint, Mati 2016. Mõõtmised ei loo teooriat. – Keel ja Kirjandus 8–9, 627–637.
- Hurt, Jakob 2012 [1864]. Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. – Uustrükk: Jaak Peebo, Hando Runnel (Koost.), Jakob Hurt. Keelemees. Eesti mõttelugu 107. Tartu: Ilmamaa, 213–228.
- Jänes, Henno 1966. Eesti keel. Selle ehitus, areng ja ortoloogia. San Francisco: Eesti Kirjanduse Komitee.
- Karllsson, Fred 1982. Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kask, Arnold 1958. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirja-keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kettunen, Lauri 1916. Viron ja suomen eroavuudet. Äännehistoriallisia selvittelyjä harjoituskappaleineen. Jyväskylä: Gummerus.
- Lehiste, Ilse 2000 [1977]. Quantity in Estonian language and poetry. – Journal of Baltic Studies 8 (2), 130–141; eesti keeles: Välde eesti keeles ja luules. – Jaan Ross (Koost.), Ilse Lehiste: Keel kirjanduses. Eesti mõttelugu 36. Tartu: Ilmamaa, Tartu 176–190.
- Loorits, Oskar 1923. Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees.
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Muuk, Elmar 1925. Kolmanda välte märkimisest kirjas. – Eesti Keel 5–6, 123–130.
- Muuk, Elmar 1927. Eesti keeleõpetus. I. Hääliku- ja vormiõpetus. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XII. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Muuk, Elmar 1936. Lühike eesti keeleõpetus. I. Hääliku- ja vormiõpetus. Seitsmes trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Muuk, Elmar, Karl Mihkla 1936. Eesti keskkooli-grammatika ühes harjutustikuga. II. Häälikuõpetus. Neljas, täiendatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Muuk, Elmar, Karl Mihkla 1938. Eesti keskkooli-grammatika ühes harjutustikuga. III. Vormiõpetus. Teine, täiendatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Palmeos, Paula 1963. Soome keele õpik. Lugemik, grammatika, sõnastik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.
- Prillop, Külli 2018a. Mida teeb moora eesti keeles? – Keel ja Kirjandus 5, 245–364.

- Prillop, Külli 2018b. Muutused eesti keele prosoodilises struktuuris. – Keel ja Kirjandus 6, 433–452.
- Prince, Alan 1980. A metrical theory of Estonian quantity. – Linguistic Inquiry 11 (3), 511–562.
- Põldmäe, Rudolf 1988. Noor Jakob Hurt. Tallinn: Eesti Raamat.
- Remes, Hannu 1982. Viron kielioppi. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Ross, Kristiina 1997. Eesti morfo(fono)loogia põnevamad probleemid: EKG *contra* Mati Hint. – Keel ja Kirjandus 5, 298–304.
- Ross, Kristiina 2003. Viimane misjonilingvist Eduard Ahrens eesti kirjakeele reformijana. – Keel ja Kirjandus 5, 321–330.
- Tauli, Valter 1966. On Quantity and Stress in Estonian. – Acta Linguistica Hafniensia IX (2), 144–162.
- Tauli, Valter 1972. Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Upsala: Soome-Ugri Keelte Instituut.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968. Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Kirjastus “Valgus”.
- Valmet, Aino, Ellen Uuspõld, Ellen Turu 1981. Учебник эстонского языка. Eesti keele õpik. Tallinn: Valgus.
- Velliste, Trivimi 1978. Selges eesti keeles. Ameerika professori usutus. – Sirp ja Vasar 26, 30.6.
- Viitso, Tiit-Rein 1962. Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles). – Emakeele Seltsi aastaraamat VIII (1962). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 44–62.
- Vörk, Leho 1966. Viron kielen ääntämys. Studia Philologica Jyväskyläensia II. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Vääri, Eduard 1980. Eesti keele õpik keskkoolile. 10. trükk. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875]. Grammatik der ehstnischen Sprache zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg; eesti keeles: Eesti keele grammatika. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Wiik, Kalevi 1986. Viron toinen ja kolmas kvantiteetti kielen oppijan kannalta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 27. Turku: Turun yliopisto.
- Wiik, Kalevi 1991. Viron monikon partitiivi suomalaisen oppijan kannalta. Turku: Turun yliopisto, fonetiikka.
- ÕSi lätted. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. Eesti keele õigekirjutussõnaraamat 1918. Urmas Sutrop (Koost.). Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

On the shoulders of Ahrens. The orthography by Eduard Ahrens in the past and nowadays

MATI HINT

Tallinn University

In his grammars of Estonian (1843 and 1853), Eduard Ahrens (1803–1863), the pastor of Kuusalu, created a new orthography for the Estonian language. Ahrens intended to more adequately render the structure of short and long syllables in Estonian. Finnish orthography served as a model for Ahrens, thanks to the many similarities between the phonetic and morphophonemic (grade alternation) systems of both languages. The most important difference between the phonetic systems of Finnish and Estonian is in the prosody of Estonian: it is possible to pronounce long stressed syllables with two distinctive syllable quantities (traditionally called the second and the third degree of quantity) without any change in the segmental structure of the syllable. This extra prosodic means of Estonian was not rendered in the orthography proposal made by Ahrens, because he concentrated on the segmental structure of syllables. This was a prescient decision, as it provided the new orthography with stability, and due to it this orthography has served the Estonian nation and the Estonian culture well since the 1870s.

In the years 1840–1875 the foundations for the investigation of Estonian in accordance with the principles and theories of general linguistics were created (Fr. R. Faehlmann, Eduard Ahrens, Jakob Hurt, F. J. Wiedemann). Unfortunately, in the 1870–1880s a new theory of Estonian phonetics was formed (in 1879 Mihkel Veske created an original theory of the Estonian sound system; in 1884 Karl August Hermann used this new theory in his popular grammar of Estonian). In this theory the prosodic quantity of long syllables was interpreted as the quantity degrees of segmental sounds: both vowels and consonants were described as having three distinctive degrees of length (short, long, and overlong), and diphthongs and consonant clusters as having two distinctive degrees of length (long and overlong). The phonetic system of Estonian was looked at as totally different from any other phonetic system. Ahrens's orthography

was reinterpreted in a way that required any sound in a stressed syllable to be determined to have one of three quantity degrees (short, long, overlong), and the diphthongs and consonant clusters to have long or overlong quantity. This view dominated in Estonian linguistics without any real opposition for about a hundred years (1880s–1980s). The theory of three quantity degrees is totally incompatible with any phonemic theory. Despite it, up to now, the methods and rules for learning orthography are based on the false assumption that Ahrens's orthography should be complemented with decisions about the quantity degree of any vowel or consonant or of so-called compound sound. This makes the rules for orthography schizophrenic, for in order to achieve the orthography as it is, a series of unnecessary steps must be taken.

However, from the 1960s to the present day, the theory of three quantity degrees has lost ground step by step, and the views of Jakob Hurt and F. J. Wiedemann have made their way back to scientific discussion. In scientific discussion of Estonian phonetics and phonology, and in orthographic dictionaries, the theory of three quantity degrees in declarations has been abandoned, but in practice (A-B-C books, popular overviews of Estonian phonetics, the methods for teaching and learning orthography, some phonological interpretations) the treatment of Estonian as a language with a very peculiar phonological quantity system is still active.

However, the ice is breaking.

Keywords: phonetic systems; theory of ternary quantity system of vowels and consonants; prosodic syllable quantity; orthography; grade alternation; Finnish; Estonian

Mati Hint

Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut
Narva mnt 29
10120 Tallinn, Estonia